

Камінь. Книга четверта. Перелам

Володимир Шабля

Володимир Шабля

КАМІНЬ

Книга четверта.
Перелам

КАМІНЬ

біографічний роман

Книга четверта. ПЕРЕЛАМ

Пам'яті мого батька, Шаблі Петра Даниловича, присвячую.

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! –
а сила знову розцвіла.
Павло Тичина, "Я утверждаюсь"

Розпорядження завідувача фінвідділу

1933 рік, квітень. Томаківка.

Завідувач фінансового відділу Томаківського райвиконкому Мирон Васильович Кийко сидів, дивлячись на текст чергової телеграми "згори". Начальство вже вкотре вимагало посилити роботу зі стягнення податків і зборів. Втім якщо попередні циркуляри мали характер загальних вказівок, то тепер у папері були визначені й конкретні порушники – колгоспи "Плужанин", "Хлібороб" та "Могутня".

"Далі тягнути нікуди – треба зображати бурхливу діяльність", – уґрунтував завфінвідділу і смикнув за висячий зліва від нього мотузок.

У приймальні пролунав звук дзвіночка, почулися ознаки руху, потім відчинилися двері й у кабінет увійшла миловидна, хоч і сильно схудла, секретарка.

Кийко звернув увагу на запалі очниці молодої жінки, які ще більше виділяли на довгастому обличчі й без того величезні карі очі.

– Слухаю, Мироне Васильовичу, – коротко сказала Віра, приготувавшись записувати вказівки у маленький блокнотик.

"Голодує, – подумав чоловік, – видно, вся сім'я тримається в основному на її виконкомівському пайку".

Миронові захотілося чимось підтримати свою вірну помічницю, проте він згадав невеселі звістки із сіл, а відтак відкинув невчасний порив гуманізму: вона ще у привілейованому становищі, а багато хто просто вмирає з голоду.

– Вірочко, запроси до мене Величка, Буюна та Шаблю, – звернувся завфінвідділу до секретарки.

Та кивнула, швидко провела олівцем по паперу й одразу попрямувала виконувати розпорядження.

...

Ідучи коридором, Данило і так, і сяк прикидав у думці, навіщо це раптом Кийку знадобилося викликати відразу трьох співробітників, та ще й такого різного профілю. Так ні до чого і не додумавшись, але підійшовши до приймальні, він залишив це невдячне заняття, пригладив лисину та простяг руку Дем'янові Величку, котрий вже перебував біля дверей начальства.

– Вітаю, – промовив Данило під час рукостискання, – не знаєш, навіщо викликає? – він кивнув головою на двері й розплився в посмішці.

– Не знаю, однак можна здогадатися, – усміхнувся у відповідь і Дем'ян. – "Посилити роботу зі стягування податків та зборів!" – спробував він наслідувати густий баритон Мирона Васильовича; правда, через писклявий голос це в нього вийшло не дуже.

Данило все ж таки схвально відреагував на силкування колеги, злегка хитнувши головою та скорчивши лукаву гримасу.

Підійшов третій, і Вірочка відразу ж включилася у процес.

– Заходьте, – скомандувала вона на правах керуючої рухом.

Чоловіки увійшли в порядку субординації: першим – завсектора Величко, потім бухгалтер Шабля та останнім – конюх Буюн.

- Товариші, - звернувся до присутніх завідувач фінансового відділу після того, як ті розсілися за столом на запропоновані місця, - партія й уряд вимагають від нас посилити роботу зі стягнення податків та зборів, підвищити пильність і вжити рішучих кроків для покарання порушників.

При цих словах Дем'ян багатозначно глянув на Данила й підморгнув невидним начальникові оком.

- Катастрофічне становище склалось у колгоспах "Плужанин", "Могутня" та "Хлібороб". Але якщо ситуацією в "Плужанині" ми володіємо і вже проводимо там необхідні заходи, то з іншими двома господарствами втрачено будь-який зв'язок: податки не надходять уже більше двох місяців, а спроби зв'язатись із керівництвом по телефону та телеграфу так ні до чого й не привели.

Після такого спічу Данило, та й інші, схоже, теж, почали здогадуватися, які дії хоче ініціювати Кийко.

- В таких обставинах я вирішив створити комісію у складі вас трьох, - Мирон Васильович по черзі обдарував поглядом кожного. - Доручаю завтра ж виїхати до колгоспів "Могутня" й "Хлібороб" із перевіркою та розібратись у причинах зриву сплати податків. Перевіряти все - від бухгалтерії до дисципліни і наявності залишків на складі. Вже досить тепло, й морозів, очевидно, вже не буде. Дороги не дуже, втім на підводі потихеньку доїхати можна. Тож зараз для відрядження саме час. Отримуйте на складі продпайки на тиждень, корм для коня, одягайтеся тепліше - і в дорогу!

- Підвода може не витримати такої далекої мандрівки, - не проминув скористатися нагодою Кузьма Буюн, - я ж Вам казав про ремонт.

- Гаразд, їдь у майстерню, скажи, що я просив відремонтувати до завтра, а щодо оплати розберемося трохи пізніше, - не без прикrostі промовив завідувач фінвідділу, злегка махнувши рукою.

- А які наші повноваження? Що ми маємо зробити стосовно колгоспів чи їхнього керівництва? - уточнив завдання Величко.

- Ви повинні вручити керівництву колгоспів розпорядження про необхідність погасити до кінця місяця всі заборгованості з податків та зборів у повному обсязі. Даниле Капітоновичу, - звернувся Кийко до бухгалтера, - підготуйте, будь ласка, документи.

- Добре, - кивнув головою той.

- А якщо ми не знайдемо керівництва, або колгоспники відмовляться приймати чи виконувати розпорядження? - спробував прорахувати ситуацію Дем'ян Степанович.

- В будь-якому разі вручіть його найстаршому начальникові, якого знайдете: якщо не колгоспному, то хоча б партійному чи радянському. І нехай розпишеться про отримання на вашій копії документа. Якщо відмовиться - самі складайте акт із зазначенням причини відмови. Вимагайте також гарантійного листа з указанням передбачуваних термінів погашення заборгованості.

- Зрозуміло, - сказав Дем'ян, підводячись, - а коли та де отримувати провізію?

- Сьогодні наприкінці дня на складі: я розпоряджуся, - відповів завідувач

фінвідділу, – про запасні нічліги в дорозі теж намагатимуся домовитись; і не затягуйте, а то, чого доброго, всі отримаємо по шапці!

Решта членів новоствореної комісії також піднялися з місць та стали виходити з кабінету. Їхати підводою на цілий тиждень у таку далечінь, та ще й по холоду, нікому не хотілося. Єдине, що було позитивного в цій ситуації, – це продовольчі пайки. Заради них варто було піднапружитися, а там – як Бог пошле!

Інцидент із бригадиром столярів

1942 рік, лютий. Виправно-трудоий табір "і"/б.

Сидячи верхи на верстаку, Петро бив киянкою по стамесці. Він продовбував паз у бруску. Робота столяра нелегка, проте більш щадна порівняно з валкою лісу, якою займалася більшість ув'язнених табору. Щоправда, через недоїдання та подовжений робочий день Петін фізичний стан погіршився; це хлопець відчував, якщо доводилося, як зараз, довго виконувати силові дії.

Більше половини місяця тому, коли він тільки приступав до столярництва, здавалося, що за кілька тижнів удасться освоїти професійні прийоми, "набити руку", і йому підкориться планова норма. Але йшли дні за днями. Петя уже сьак-так навчився виготовляти меблі. Однак, на жаль, чим більше він дізнавався, що та як треба робити, чим більш відточеними ставали рухи, тим менше звичайної сили, а особливо витривалості, залишалось у його змученому організмі. Зранку в тілі ще відчувалася, нехай і не колишня, а все ж таки енергія, втім варто було певний час попрацювати – й вона кудись випаровувалася. Тепер є вміння та навички, проте немає фізичної можливості тривалий час виконувати важкі трудові операції. Норма щодня так і залишається невиконаною. А значить, руйнуються мрії про посилену пайку за виконання плану.

Петро відклав убік стамеску: треба було перепочити, аби якимось відновити сили. Майже відразу після цього хлопець упіймав на собі важкий погляд Усмана Туйгунова.

– Агов, студенте! Ти що сюди – відпочивати за тисячі кілометрів приїхав?! – звично прикрикнув на Петра бригадир, вип'ячуючи свої очі та черевце у напрямку порушника трудової дисципліни. – Ану, за роботу!

Почувши зауваження, Петя зобразив бурхливу діяльність. Щоб не злити начальника, він знову взяв стамеску, довго колупав нею в зробленому пазу, ніби вичищаючи шматочки деревини, а насправді продовжуючи відпочинок.

– "Тук, тук", – хлопець відновив перерване довбання, але вже у значно повільнішому темпі.

При цьому краєм ока він поглядав на Усмана, по його діях оцінюючи, наскільки вдалим виявився маневр.

"Начебто заспокоївся", – задоволено подумав Петя, продовжуючи стежити за

поведінкою бригадира.

Тим часом Усман підійшов до свого верстака. Петро мимоволі посміхнувся: створювалося враження, що опуклий бригадирів живіт неминуче заважатиме коротким рукам виконувати трудові дії. Однак варто було башкиру приступити до роботи, як його черевце якимось незбагненим чином утиснулося, почало ховатися в неробочі зони, надаючи рукам простір для зручного проведення необхідних операцій.

За час спільної з Усманом роботи Петя зрозумів, що той був посереднім фахівцем, проте чудово вписався у будні табірної системи як дрібна "шишка на рівному місці". "Погонщик мулів" – так хлопець визначив для себе стиль керівництва бригадира. Туйгунов не надто морочився з приводу своїх обов'язків: просто старанно виконував вказівки начальства – робив зауваження та влаштовував прочуханки тим, хто, на його думку, працював недостатньо інтенсивно; завзято стежив, щоб, не дай Боже, ніхто не вчиняв перерв у трудовому процесі. В той же час зміст і ефективність роботи мало цікавили бригадира.

Будучи вільнонайманим, Усман користувався всіма благами та правами суспільства. Втім, як людина недалеко, він був уособленням прислів'я "Ситий голодного не розуміє". У керівництві колективом його підхід характеризувався простотою: Туйгунов займав принципову позицію, яка полягала в тому, що у роботі всі рівні. При цьому бригадир не звертав уваги на фізичний стан ув'язнених, а відтак дивувався, чому згодом працівники часто знижують виробіток, намагаються філонити. Йому не було діла до занепаду сил у тих членів бригади, котрі вже тривалий час голодували і, разом з тим, важко працювали в таборі. А тому він постійно "пресував" та підганяв столярів, які не виконували норми, внаслідок чого вже кілька членів бригади за останні пів року "зійшли з дистанції" й потрапили або в санчастину, або на той світ.

Мало того, Туйгунов категорично не сприймав нічого нового та боявся найменших змін звичного перебігу подій. Навіть роботу, "сидячи на верстаку", яку вперше застосував Петя для економії сил, він зустрів "багнетами". І лише одностайна підтримка інших п'яти членів бригади, котрі встигли за відсутності башкира випробувати таку техніку й оцінити її достоїнства, схилила Усмана до того, аби дозволити подібний варіант виконання робочих операцій.

Після закінчення довбання Петя взявся випилювати шип. Під час роботи молодик звернув увагу, що на двох сусідніх верстаках колеги роблять те саме: ті ж рухи пилкою в тих же місцях заготовок.

"А чому б не поєднати однакові трудові операції з виготовлення деталей, проводячи їх із блоками по кілька штук? – спала на думку Петрові, як йому здавалося, цікава ідея. – Тоді, наприклад, за один рух пилки одна людина зможе обробляти одразу п'ять-сім, а іноді й десять заготовок. Продуктивність праці підвищиться, а відтак, буде легше виконати план!"

Під час подальшої роботи цей задум постійно переслідував хлопця. Молодий чоловік і так, і сяк прикидав можливість його застосування на практиці.

"А що? – міркував він: – Зазвичай всі столяри виготовляють якийсь один вид

продукції – замовлення фронту – ящики для снарядів, гранат або патронів, щити, піддони, табуретки, тапчани або інші актуальні на даний момент столярні вироби. В принципі, всі до одного ріжуть ідентичні заготовки, роблять однакові пази, вушка, гребені, так само випилюють шипи, стругають, шліфують, забивають цвяхи..."

Петро став придивлятися до виконання однієї й тієї ж роботи різними людьми. Виявилося, що кожен майструє той самий виріб трохи не так, як інші, по-своєму, застосовуючи наявні у нього вміння та навички. Деякі просто, як кухар із картоплею, розправляються з вушками, але гальмуються на виготовленні шипів. А в інших все виходить із точністю до навпаки. В кінці зміни хлопцеві вже стало очевидно, що для кожної операції можна вибрати найвдаліші та найефективніші прийоми обробки дерева, а потім у виробництві всім застосовувати саме їх.

Робочий день закінчився, однак весь вільний час, ба навіть лежачи на нарах перед сном, Петро розмірковував про свої раціоналізаторські пропозиції. В підсумку він дійшов висновку, що задумані ним удосконалення щодо роботи з блоками заготовок, а також щодо застосування всіма столярами найефективніших прийомів праці, цілком можуть бути запроваджені; потрібно лише ретельно обміркувати деталі.

Наступного ранку Петя, окрилений бажанням упровадити свої пропозиції в життя, прийшов на робоче місце раніше. Він сподівався до початку зміни переговорити на цю тему з Туйгуновим. Поступово до столярки стали прибувати й інші члени колективу. Вони взялися упорядковувати свої робочі місця, готуючи їх до майбутнього трудового дня. А ось Усман, як на зло, ніяк не приходив. Нарешті за кілька хвилин до початку роботи з'явився бригадир. Петро одразу ж підійшов до нього.

– Послухай, Усмане, – звернувся він до начальника, як було прийнято, на ім'я, – у мене є пропозиції щодо вдосконалення роботи нашої бригади. Я вважаю, що виготовляти деталі можна було б швидше, поєднуючи однакові заготовки кількох столярів у блоки та обробляючи їх одночасно.

Петя мимохіть звернув увагу на реакцію шефа. Щиро кажучи, такого він не очікував. Вузькі очі Туйгунова спочатку ще більше звузилися, а потім почали викочуватися з орбіт, страшенно наливаючись кров'ю.

– Ти що ж, сосунок, став великим столяром? – при цих словах зазвичай ледве помітний башкирський акцент немолодого мужика раптом настільки посилювався, що Петро ледве розбирав слова. – Вирішив, що краще за мене тямиш в організації праці?!

– Я тільки хотів зробити нашу роботу результативнішою, – ледве встиг промимрити приголомшений хлопець.

– Мітиш на моє місце?! Він вважає! Та хто ти такий, щоб вважати?! – скипів Усман. – Та ти ворог народу, а тут – без року не тиждень! Здумав качати права!.. Попрацюй з моє – тоді будеш вимудровувати! Іди трудись і не лізь не в свою справу! – заволав бригадир, бризкаючи слиною.

Незаслужений прочухан викликав у Петі вкрай неприємне відчуття. Було прикро, хотілося мерщій забратися звідси кудись світ за очі. Тому переляканий хлопець ретирувався та попрямував до свого верстака.

Тим часом Усман знову й знову гарячково намагався знайти вагоміші причини відмови від пропозицій Петра, але не знаходячи їх, злився ще більше.

Нарешті він знайшов таку причину; його обличчя просяяло.

- А як, скажіть на милість, я маю контролювати кількість продукції, виробленої кожним ув'язненим, якщо в блоках будуть спільні для всіх заготовки?! - верескливим голосом крикнув бригадир, не звертаючись ні до кого конкретно.

Присутні відреагували на це зауваження ще більшим заглибленням у процес підготовки до роботи.

Але на цьому інцидент не було вичерпано. Увесь день Туйгунов ніяк не міг заспокоїтись. Йому все здавалося, що своїм ранковим вчинком Петро хотів показати членам колективу його, Усмана, неспроможність, як бригадира.

"Дочекався, коли всі зібралися - і на тобі - виклав рацпропозицію! Ось, мовляв, дивіться, що я можу, як переживаю за бригаду! - сам себе накручував башкир. - Ні, так просто мене не візьмеш! Кишка тонка!"

Він так розхвилювався, що навіть рутинна робота валилася у нього з рук. Єдине, що у бригадира виходило робити з усе зростаючим завзяттям, - так це множити причіпки до Петіної праці. Наприкінці зміни, коли столяри здавали виготовлену продукцію, Усман особливо прискіпливо взявся оглядати виготовлені Петром ящики для снарядів.

- Погано відшліфовані - доробляй, щоб не було жодної зазубринки, - відрізав він, не знайшовши жодних істотних дефектів: - Наші воїни не повинні ранити собі руки через твої лінощі.

Петро мовчки пішов виконувати вказівку начальника.

"Ти дивись, командир знайшовся! - про себе жовчно посміхнувся Усман, поглядаючи услід хлопцеві. - Ми ще побачимо, наскільки швидко ти сам працюватимеш, коли тебе промацає "за тут" Мойша Кідман".

Бригадир зібрав папери з верстака, пішов до своєї каптерки. Він відімкнув невелику металеву шафку, дістав звідти пляшку горілки.

- Потрібно розпити її з Мойшею, - промовив Усман, ласкаво розглядаючи півлітру, - він любить трохи розслабитися після важкого трудового дня.

Чоловік уявив "шкідливу" роботу особіста й посміхнувся.

"Обов'язково між іншим закину Кідманові вудочку про "потенційного цінного сексота" Шаблю, а далі - справа техніки", - підсумував бригадир столярів і зачинив двері каптерки.

Похоронна команда

1933 рік, квітень. Колгосп "Могутня" Томаківського району.

Дорога до колгоспу "Могутня" на ділі виявилася вельми нелегкою. Виїхавши рано-

вранці, члени комісії під'їжджали до села, в якому розташовувалася колгоспна контора, тільки надвечір. По дорозі час від часу доводилося злати з підводи і всім разом допомагати коневі долати земляне місиво калюж.

Сонце вже почало хилитися до горизонту, коли мандрівники побачили акуратні ряди будиночків, котрі вишикувалися в улоговині. Здалеку, з гірки село нагадувало викладеного на оселедницю смаженого коропа, розрізаного на порційні шматки умілими руками кухаря. Здавалося, що паралельні вулички, які розділяли поселення на сегменти та йшли уперек "рибини", проходили строго між її ребрами.

- Ну, дякувати Богу, добралися! - випалив зраділий Дем'ян.

- Добралися-то добралися, - критично зауважив Данило, - проте час уже неробочий, а нам треба завидна хоча би знайти голову колгоспу.

- Треба б запитати людей, втім щось нікого не видно, - розгублено пробурмотів конюх; потім подумав і відпустив повід.

Все життя займаючись кінями, він довіряв їх чуттю, мабуть, більше, ніж людям. Особливо охоче Кузьма покладався на цих тварин, коли не знав, що робити. Ось і зараз, позбавлений людської опіки, Гнідий повільно, але впевнено потяг воза правіше від розвилки, не заїжджаючи в селище, а переміщаючись по височині ніби вздовж "хребта" уявного коропа.

- А й справді, село ніби вимерло, - пробубнів собі під ніс Величко, вдивляючись у хатки, які розкинулися зліва в низині.

Ніхто не відповів, не підтримав та не став заперечувати очевидне; у всіх на душі були ті ж таки тривожні почуття.

Їхали неквапливо. Вже тричі Гнідий проігнорував чергові повороти, вперто тягнучи віз по прямій. Коли минули майже пів села, нетерплячий Дем'ян почав відчайдушно смикатися на лавці, готовий будь-якої миті вибухнути прокльонами як відносно коня, так і його господаря за те, що останній проявив м'якотілість, а відтак пішов у тварини на повідку.

Але тут кінь раптом пожвавішав, тихенько заіржав та рішуче повернув ліворуч. Кроки його стали впевненішими і швидшими. Здавалося, він знає, куди йде. Заінтригований зміною поведінки Гнідого, Величко вирішив зачекати з гнівною тирадою.

- Дивіться, підвода! - прокричав Данило, побачивши попереду праворуч якесь дійство.

Кузьма кинувся до віжків, бажаючи спрямувати коня в потрібний бік, однак Гнідий і без нього вже йшов туди. За десятків кроків до підводи, котра стояла на дорозі, він зупинився. Почулося іржання й пирхання коней, що зустрілися: вони обмінювались інформацією на своїй, незрозумілій людям, мові.

Члени комісії зістрибнули на землю, після чого, по дорозі до чужої підводи, взялися розминати затеклі ноги. Але підійшовши ближче, чоловіки остовпіли: підвода була заповнена трупами. Тіла лежали в купі. Скільки їх було, відразу визначити не виходило: може сім, а може дев'ять...

Не в силах відірвати погляду від жахливого видовища, Данило проковтнув слину, а потім якось мимоволі увійшов у ступор. Тільки через пару хвилин він почав оговтуватися від першого шоку та повертатися до реальності. Страшенно пересохло в роті... Чоловік смикнувся до своєї сумки, де лежала фляга з водою, проте до ніг ніби приробили гирі. Втративши рівновагу, Данило машинально спробував ухопитися за край підводи, однак схибив і схопився за звисаючу руку мерця. На близькій відстані став чутний трупний запах. А коли Данило ще й зазирнув у скляні очі трупа – його знудило.

– Чого треба? – долинув звідкись збоку байдужий хрипкий голос.

Цей звук пролунав несподівано, тож дещо зупинив блювотний рефлекс. Данило підняв голову, витер рукавом рота й озирнувся: кроків за сім на землі лежав Величко, який, скоріше за все, знепритомнів; заплаканий Кузьма мовчки обіймав голову Гнідого. А двоє літніх мужиків дивилися кудись на Данилів живіт.

– Хто такі? – спитав один з них, маленький старенький дідок із дзвінким голоском.

– Відряджені, з Томаківки, – на автоматі відповів Данило, – нам потрібно до голови колгоспу "Могутня".

– Підсоби! – прогарчав другий, хриплоголосий широкоплечий мужик, показуючи підборіддям на шматок брезенту з тілом жінки, котре лежало на ньому.

– Що у вас тут діється? – нарешті поставив Данило питання, яке терзало його свідомість.

– А що, не видно?! – з натиском відповів низенький. – Голод, мруть люди. А ми раз на тиждень об'їжджаємо село та збираємо трупи.

– Як – раз на тиждень? – розгублено промимрив той. Мозок відмовлявся приймати страшну інформацію.

Тим часом мужики нахилилися до брезенту, втім Данило не відразу зрозумів, що їм треба допомогти. Зрештою він кинувся до маленького дідуса, маючи намір узятися за брезент з його боку.

– Та ні, я сам. Допоможи краще Єгоровичу, – сказав той, зупиняючи Данила і вказуючи на напарника, – від нього одна коробка залишилася, а ноги ледве тримають.

Данило перейшов до протилежного кінця імпровізованих нош. Разом чоловіки з горем пополам закинули тіло в підводу.

– Все, на сьогодні шабаш! – підвів ризику Єгорович, сідаючи на пеньок та витираючи піт з чола. – Скинемо цих – і по хатах.

Він важко дихав; видно було, що надовго його не вистачить.

– Куди ви їх? – обережно спитав Данило, вказуючи на купу трупів.

Він був майже впевнений, що знає відповідь, але панічно боявся, що його здогад на ділі підтвердиться.

– За селом кагат для буряків, – просто відповів маленький, – наразі там складаємо.

Тим часом Дем'ян розплющив очі й заходився туди-сюди водити головою, намагаючись збагнути, що відбувається. Потім підвівся та підійшов до чоловіків, які стояли біля підводи.

- Хата голови колгоспу наприкінці цієї вулиці ліворуч, - прохрипів Єгорович, указуючи напрямом, - там ворота із зіркою. Однак вдома нікого нема - всі на Дніпрі. Чекайте голову біля воріт, через годину-півтори повинен заявитися.

Члени комісії попленталися до своєї підводи. Хотілося якнайшвидше покинути це прокляте місце і забути побачене, ніби страшний сон.

- Но-о! - долетів до вух Данила окрик Єгоровича, звернений до коня.

Це похоронна команда повезла трупи до кагату.

Помста Усмана

1942 рік, лютий. Виправно-трудоий табір "і"/б.

Пройшла доба після інциденту з бригадиром. Жодних особливих подій за цей час не сталося. Хіба що Петі доводилося частіше, ніж звичайно, працювати на стапелі. Це була фізично найважча робота. Виконували її двоє пильщиків, які розпилювали колоди на дошки за допомогою дворучної поздовжньої пилки.

Усман подбав, щоб Петро тричі за зміну робив цю роботу поза чергою, причому щоразу ставив його верховим пильщиком, котрий, стоячи на помості, повинен тягнути пилку знизу вгору.

До кінця дня Петя добряче замучився. Йдучи зі зміни, він відчував, наскільки ниють м'язи в усьому тілі. Хотілося якнайшвидше доповзти до барака і хоча б кілька хвилин полежати пластом.

- А ти ж добру справу пропонував, - долетіли до хлопця Валерині слова.

Той ішов трохи позаду і, певне, розмірковував над роботою бригади.

- Про що це ти? - перепитав Петро.

- Обробка заготовок блоками - гарна ідея, варта уваги, - уточнив Валерій, - майже всі у бригаді з тобою згодні.

- Але ж ти бачив, чим моя ініціатива закінчилася, - із досадою промовив Петя, - начальник бачить в мені конкурента, пресує, щоб не висовувався.

- Так, розумних у нас в таборі не люблять, - задумався Валера, - а Усман - злопам'ятна сволота, ніяк не вгамується.

- Бог йому суддя, - підвів ризику Петро. - А мені залишається хіба сподіватися, що все якось заспокоїться й утрясється.

Тільки прийшовши до бараку після вечері, Петя, нарешті, зміг прилягти. Йому захотілося воскресити в пам'яті щасливі студентські роки. Перед очима постало Азовське море. На світанку вони з Наталкою любили гуляти берегом. Босі, взявшись за руки, брели по кромці води. Ракушки тихенько шелестіли, перекидаючись у піску. А шипляча піна періодично покривала стопи.

Губи хлопця трохи витяглися - це вони згадали Наталчин поцілунок, після якого

молоді люди з розбігу кидалися назустріч хвилям і пливли, пливли, намагаючись холодною водою та фізичним навантаженням збити статеве бажання. Як давно це було – в минулому житті...

Потім згадався шторм. Свинцеве небо, затягнуте важкими хмарами. Величезні темні водяні вали з гуркотом обрушуються на берег. Свистить вітер. Усі хлопці й дівчата сховалися у затишних будиночках. І тільки він розсікає воду сильними руками, подібно до тореадора приборкуючи хвилі та ніби катаючись на них верхи.

Синьо-чорна велетенська маса води насувається на плавця, готова поглинути цю кволу істоту в своїй безмежній безодні, втім різкі рухи рук і ніг виштовхують людину на гребінь цього чудовиська. Відчуття зльоту відразу змінюються падінням у прірву, що приводить Петра в тваринний захват. Він усією істотою відчуває свою силу та владу над стихією.

– Ув'язнений Шабля, до оперуповноваженого, – кризь сон почув хлопець голос охоронця.

– Я! Одну хвилину, – промовив Петро, повертаючись до дійсності, – що сталося?

– На допит до оперуповноваженого Кідмана.

Петя ще не знав, що такі виклики, котрі мали на меті схилити його до "таємної співпраці", стануть щонічними і триватимуть майже три тижні, не даючи можливості спати, висмоктуючи останні сили та здоров'я.

Зустріч із головою колгоспу

1933 рік, квітень. Колгосп "Могутня" Томаківського району.

Двір із зіркою на воротах знайшли легко, але вдома справді нікого не було. Тільки через годину, коли вже стемніло, з боку Дніпра почали долимати голоси. А незабаром підійшла досить солідна компанія.

У яскравому місячному світлі Данилові вдалося досить добре розгледіти цих людей. Навскидку бригада складалася чоловік із тридцяти: приблизно половина з них – чоловіки, а решта – жінки та діти. Тут були і старі, й молоді: одні – з вудками та снастями, інші – з відрами, сумками й ломами, а дехто – із рибою.

– Здрастуйте! – привітав людей Величко. – Ми з Томаківки, хотіли б поговорити із головою колгоспу "Могутня".

– Ну, я голова, – з викликом заявив, виходячи із натовпу, худий, однак жилистий чоловік середнього віку, – Клим Завознюк мене звуть.

– Дем'ян Величко, – відрекомендувався Дем'ян, – я голова комісії райвиконкому, – а потім, показуючи рукою на своїх супутників, додав: – А це – члени комісії Данило

Шабля та Кузьма Буюн. Нам доручено вручити Вам розпорядження райвиконкому і провести перевірку.

- Що ж, якщо так - почекайте трохи, поки я з людьми закінчу, - сказав Клим, потім повернувся до своєї групи. - Рибу поділіть порівну на всіх; Федоруку та Лукашу занесіть по пів порції: вони рибалили лише пів дня. Інструменти - у хлів під замок, - дав він указівки, потім покликав двох дїтлахів, шепнув їм щось на вухо і знову звернувся до комісії: - Ходімо до контори.

Голова зробив запрошуючий кивок головою й першим побрів по дорозі. Дем'ян із Данилом пішли за ним, а Кузьма розвернув підводу та легенько хльоснув Гнідого, спонукаючи його йти за людьми, що пересувалися попереду.

"Комісія без зброї - це вже плюс: отже, хоча б обшуки в будинках не робитимуть", - розмірковував голова колгоспу.

Він прикидав у думці, як поведися з черговими представниками влади. Уважно оглянувши уповноважених райвиконкому, чоловік дійшов висновку, що це звичайні служаки, котрим спустили завдання "зверху". На користь такого висновку свідчили їхній скромний одяг та пристойні, можна навіть сказати, приязні поведки. А коли так, Клим вирішив прозондувати ґрунт і спробувати порозумітися з перевіряючими.

- Щодня ходимо колгоспом ловити рибу, - обережно повідомив Завознюк, як тільки вдалося відійти на дистанцію, з якої група рибалок не могла чути розмови, - улов, як ви самі бачили, - сльози, втім це краще, ніж нічого. Зараз уже й небезпечно ловити: будь-якої хвилини може початися льодохід, проте ризикуємо; адже коли крига на Дніпрі зрушить - лавочку на пару тижнів взагалі буде прикрито. Я сам із жахом думаю, чим тоді годуватиму своїх дітей.

- Ми бачили похоронну команду, - тихо, але з докором промовив Дем'ян, - невже не можна людей поховати по-людськи?

- Можна, та мертвим уже нічим не допоможеш! А сил на виготовлення трун і риття могил потрібно бозна-скільки! - огризнувся голова. - Тому намагаємося насамперед рятувати живих.

- Не по-християнськи це, - заперечив Величко.

- А морити людей голодом - по-християнськи?! А дванадцять озброєних продзагонів за пів року - по-християнськи?! - несподівано для себе вибухнув Завознюк. - Забрали все! А тепер хочете бути добренькими?!

Величко сторопів від такого натиску. Він зупинився посеред вулиці, не знаючи, що робити далі.

- Давайте зайдемо в контору і там усе детально обговоримо, - запропонував Данило примирливо, намагаючись згладити конфліктну ситуацію.

- Так ми вже практично прийшли, - промовив голова колгоспу, роблячи над собою зусилля та вказуючи на невелику, але пристойну будівлю, яка знаходилася метрів за сорок по ходу руху.

Видно було, що він з останніх сил намагається погасити свої емоції, однак ворухливі жовна видавали його збуджений стан.

До розмальованих!

1942 рік, лютий. Виправно-трудоий табір "і"/б.

Оперуповноважений Михайло Кідман, лисуватий чоловік низького зросту, який уже почав старіти, клацнув великим пальцем об денце пачки й акуратним рухом дістав одну з цигарок, що висунулися внаслідок цієї дії. Трохи розім'явши тютюн, він запалив сірник, прикурив і випустив струмисько диму в Петрове обличчя.

- Вже три доби я намагаюся з Вами порозумітися - та все безрезультатно, - констатував Кідман після двох годин чергової "обробки" ув'язненого. - Мабуть, Ви вважаєте, що мої попередження - лише порожній звук?!

- Я так не вважаю, - холодно відповів Петро.

- Чи Ви думаєте, що я маю намір і далі марнувати на Вас свій час?!

- Ні.

- Тоді чому ж Ви не дослухаєтеся до голосу розуму?! Ви ж освічена, розсудлива людина й повинні усвідомлювати, що серед карних злочинців - просто не виживете!

Петя залишив без коментарів цю тезу оперуповноваженого.

Михайло ж зробив затажку, одночасно вдивляючись у вираз обличчя співрозмовника. Не знайшовши там навіть натяку на співпрацю з органами, він раптом збудився та стукнув кулаком по столу.

- Востаннє пропоную: підпиши угоду про секретну співпрацю - й будеш далі спокійно стругати свої бруски, отримуючи до того ж додатковий пайок, - Кідман зіскочив зі стільця, навис над столом і впритул подивився Петрові в очі. - А ні - підеш звідси одразу до розмальованих! Там тебе швидко обламують!

- Сексотом я не буду, - гідно відповів хлопець.

- Ну що ж, ти сам вибрав свій шлях, - прошипів оперуповноважений у безсилій злості. - Черговий! - крикнув він на все горло, а дочекавшись, коли у дверях з'явився охоронець із гвинтівкою, дав указівку: - Переведіть ув'язненого в третій барак!

- Але ж це кримінальний барак, - розгублено і неспіливо підказав черговий.

- Ось туди й доставте! Виконувати! - ще більше розлютився Кідман.

- Без письмового розпорядження там його не приймуть, - заперечив охоронець, звиклий до спонтанних витівок оперуповноваженого.

- Гаразд, - махнув рукою Михайло, взяв бланк, щось у ньому написав і віддав черговому. - Нехай спробує пожити із карними злочинцями! Через день-два сам попроситься в сексоти - та буде пізно! - прогарчав він, ніби не помічаючи присутності Петра й звертаючись до людини з гвинтівкою.

Охоронець узяв папір, потім трохи відступив убік і показав кивком напрямок руху, пропонуючи ув'язненому пройти до виходу. Процесія із конвоїра й супроводжуваного рушила в бік нового Петіного місця проживання.

...

Як тільки Петро переступив поріг третього барака, в лице пахнула атмосфера злодійської малини, вже суттєво призабута з часів подорожі у вагоні з карними злочинцями. На розташованому неподалік від пічки столі лежали розкладені карти, а гравці, котрі зібралися навколо нього, із видимою досадою переключили увагу на новоприбулих.

- Приймайте політичного у свою компанію: таке розпорядження оперуповноваженого Кідмана, - заявив конвоїр, трохи підштовхуючи Петра вперед.

Карні злочинці, відкриті частини тіл яких були рясно розмальовані в сині тони різними татуюваннями, переглянулися. Якось ненав'язливо вони почали пересуватися, одночасно розвертаючись до Петра та звільняючи простір перед кремезним здорованем років сорока кавказької зовнішності. Хлопець одразу визначив у ньому пахана.

"Від цього моменту залежить моє подальше становище в їхньому суспільстві. Проте тут номер, який спрацював у вагоні, не пройде", - подумав Петя, проходячи до столу.

- Ну, здрастуй, дорогий, - по-лисячи посміхаючись, промовив здоровань і простягнув руку. - Мене звуть Дато.

"Скоріше за все, грузин", - визначив хлопець по прізвиську та сильному акценту, а потім, відповідаючи на рукостискання, вголос вимовив:

- Петро.

Він теж усміхнувся, втім невдовзі відчув легкий біль: це Дато намагався одразу ж наочно продемонструвати новачкові своє становище й міць, щосили стискаючи йому кисть своєю лапою. Петя відповів тим самим: його залізні м'язи звично привели в дію пальці, і тепер боляче стало вже Дато. А Петро, дивлячись у вічі візаві, все більше посилював натиск. Він суто фізично відчував, як подається п'ятірня противника; за характерним рефлексорним рухом руки суперника вниз хлопець зрозумів, що опір зламаний, однак послабив хватку лише тоді, коли ледь помітна гримаса болю пробігла по обличчю грузина.

Зовні все виглядало як рукостискання, що трохи затягнулося. Ніхто з присутніх, крім самих дуелянтів, нічого не запідозрив. Але за цим епізодом Дато зміг оцінити і силу, й далекоглядність Петра.

- Звідки? - спитав пахан, насилу перемагаючи біль та намагаючись виглядати якомога природніше.

- З України.

- Яка стаття?

- П'ятдесят восьма.

- Ну, якщо Кідман кинув до нас політичного по 58-ій, значить із вербуванням у нього нічого не вийшло, - засміявся Дато.

Присутні підтримали свого авторитета дружнім реготом. А Петро, як ні в чому не бувало, продовжував усміхатися.

- Зубе, - звернувся грузин до одного зі своїх підручних, - забезпеч Петі гарне місце

неподалік. Я хочу, щоб серед нас він не відчував себе утисненим.

- Зробимо, - запевнив Зуб, одразу ж підвівся й пішов шукати підходящий варіант.

- А поки сідай, - запропонував хлопцеві Дато, показуючи на один з незайнятих стільців, - можемо перекинутися в карти.

- Із задоволенням, - погодився Петя, - однак у мене особливо нічого ставити.

- Розберемося, - заспокоїв його грузин, підсуваючи до хлопця коробку з кількома шматками цукру, - дарую на знак нашого знайомства.

- Спасибі, - подякував Петро і включився в гру.

Майже тиждень він мешкав серед карних злочинців. Як виявилось, з точки зору доступу до додаткового продовольства перебування у третьому бараку було для Петі навіть комфортнішим, ніж серед політичних. Але тільки-но Кідман дізнався про це, то відразу ж перевів свого штрафника назад.

Оформлення документації

1933 рік, квітень. Колгосп "Могутня" Томаківського району.

Опинившись біля контори, чоловіки деякий час чекали, поки Кузьма "припаркує" транспортний засіб. Той благополучно забезпечив стоянку, проте мав намір під час розмови відсидітись на своєму звичному місці на возі. Втім йому прийшлося засмутитися, оскільки Величко наполіг на присутності конюха, як повноправного члена комісії, при проведенні всіх заходів із перевірки.

Зайшли до будинку. Там було порожньо, темно та холодно. Завознюк дістав з кишені сірники, спробував добути вогонь, однак у нього нічого не виходило.

- От чорт, відсиріли! - з досадою чортихнувся він. - Мабуть, на рибалці вода потрапила на коробку.

- Візьміть мої, - Данило дістав із кишені власні сірники та простяг голові.

Той чиркнув, і помістивши мерехтливе полум'я в замкнені долоні, як Прометей, висвітлив гостям шлях. Підійшовши до одних із нечисленних дверей, він відімкнув їх, але всередину зайти не встиг: сірник догорів. У темряві Клим навпомацки увійшов до кімнати й уже там відпрацьованими рухами запалив вогонь у керосиновій лампі, що стояла на столі.

- Проходьте, товариші... Сідайте, - запропонував він і вказав на табуретки.

Члени комісії розсілися за столом. Дем'ян та Данило - по обидва боки від Завознюка, а Кузьма - віддалік.

- У цій кімнаті - контора нашого колгоспу "Могутня", - продовжив голова, коли гості трохи освоїлися з обстановкою.

- А в решті? - поцікавився Данило.

- Сільрада, партком, пошта, магазин, клуб і бібліотека.

- Мабуть, зараз контора не працює? - спитав Величко.

- Так і є, - відповів Завознюк, - роботи тут ніякої, та й нікому працювати.

- Як так?! - здивувався Величко.

- Та так! Секретарка, вона ж діловод, ще серед зими, коли зрозуміла, що дітям нема чого їсти, зібрала пожитки і кудись рвонула, - чоловік здвигнув плечима, ніби прикидаючи можливі дії жінки. - Може, вирішила просочитися в Запоріжжя, а може подалася до родичів: хто її знає.

- А решта? - поцікавився Данило.

- З решти, крім мене, був ще дідусь бухгалтер, самотній старий. Але той уже місяць, як не може ходити. Їжу через старість самотійно добувати він не в змозі, а допомогти нікому. Останній раз я забігав до нього три дні тому, заносив пару окунів. Втім дід уже починав пухнути з голоду. Не знаю, чи живий ще.

- Скажіть, а хто перебуває у конторі вдень? - спробував прояснити становище Дем'ян. - Райвиконком чомусь не може зв'язатись із вами ні телефоном, ні телеграфом, ні поштою.

- Весь світловий день люди на Дніпрі промишляють, причому всі, хто ще може хоч якось працювати, включно з дітьми та старими людьми. У кого недостатньо сил - трудяться по пів дня або через день. Роблять, хто на що здатен. Деяких горе-рибалок самих доводиться буквально тягнути до річки і назад. Але навіть разом із такими та з тими, хто бере участь лише зрідка, загалом набирається не більше пів сотні. А ще влітку лише в колгоспі числилося 130 чоловік; плюс непрацездатні й малеча... Якби не голод - зібрали б до трьохсот рибалок.

- І хто ж так вирішив, хто дозволив скасувати планові колгоспні роботи? - Дем'ян, котрий звик щодня ходити на службу, був збентежений. - А підготовка до посівної?

- Я вирішив, - відрізав Завознюк, - зараз головне - зберегти якнайбільше людей, вижити в цьому жахливому голодуванні. Потрібно протриматися ще кілька місяців, а там піде зелень та новий урожай. Дасть Бог - полегшає.

У тьмяному світлі лампи Данилові вдалося розгледіти вираз обличчя голови. Дивно, але на людях рішучий і безкомпромісний, керівник колгоспу в цей момент нагадував зацькованого звірка.

- Втім сіяти за будь-яких умов треба, - зауважив Данило.

- Підготовкою до посівної займемося, коли зрушить лід на річці, - повідомив голова про свої плани. - Хоча найголовнішого - посівного матеріалу - у нас, вважайте, немає...

Тут Завознюка знову перемкнуло, якась відчайдушна іскорка майнула в очах, і він з розмаху хряснув долонею по столу.

- А ось ви - комісія, приїхали з перевіркою, - зухвало, збиваючись на фальцет, заволав Клим. - А ходімо, я покажу вам наш насінневий запас - і ви запишете у свій акт, що сіяти колгоспу "Могутня" нічим! Та прикладіть копії актів вилучення зерна буксирними бригадами! А чому б і ні?! А якщо так - нехай наша держава залізе в свої засіки та хоч раз дотримає слова й допоможе колгоспу, як і обіцяла! Хай віддадуть те зерно, що забрали!.. - Завознюк скочив на ноги, широко розставив руки. - А ось нічим

нам сіяти – нема насіння, хоч ви мене ріжте, хоч убийте – ніде взяти! – вигукнув він, відкинувши назад голову.

Тут чоловік зрозумів, що наговорив зайвого, і замовк, а потім почав розгублено переводити погляд з одного члена комісії на іншого, намагаючись передбачити, які наслідки матиме його крамольна промова. Не знайшовши для себе можливості виправити скоєне, він сів назад на табуретку, сперся ліктями на стіл та закрив обличчя руками.

Тим часом і члени комісії теж були приголомшені. Вони не розуміли, як вести себе в таких обставинах.

– Та Ви заспокойтеся, – першим схаменувся Данило, – нам просто доручено розібратися із ситуацією. Тож давайте разом подумаємо, що можна зробити, щоб наші дії пішли на користь і колгоспу, і спільній справі.

– Давайте, – вхопився Клим за можливість вийти зі скрутного становища.

– Насамперед, ознайомтеся, будь ласка, із розпорядженням райвиконкому, – Данило вирішив перевести розмову в офіційне русло. – Дем'яне Степановичу, – звернувся він до свого колеги, – будь ласка, покажіть припис Климові... як Вас по батькові? – знову повернувся до голови Данило.

– Никифорович.

– Климу Никифоровичу, – закінчив член комісії.

На радощах від того, що можна уникнути проблемної ситуації, Величко кинувся до свого портфеля, який стояв біля ніг, і довго рився у ньому, заодно намагаючись заспокоїтися. Нарешті він витяг папку, помістив її на столі й почав перебирати документи, котрі в ній знаходилися.

– Ось, будь ласка, ознайомтеся, – Дем'ян Степанович простягнув документ голові колгоспу, насилу повертаючись до ролі голови комісії.

Завознюк тремтячими руками взяв папір і довго розглядав його при світлі керосинки. Чи то зір у нього був слабкий, чи то в грамоті він був не надто сильний, але через кілька болісних хвилин Клим відсунув убік розпорядження й витріщився на членів комісії.

– Дуже вже мудро все закручено; мені з моєю однорічною освітою важко зрозуміти, – Клим благаючи звів брови до перенісся. – Скажіть по-простому, що там написано, – ніби волаючи про допомогу, пролепетав чоловік.

– Найголовніше – райвиконком вимагає від колгоспу погасити до кінця місяця всі заборгованості з податків та зборів, – розмірено сказав Данило.

– А якщо нема чим гасити, що робити? – довірливо попросив поради Завознюк, заглядаючи в очі чоловікам.

Клим Никифорович переконався, нарешті, що комісія, котра приїхала цього разу, складається з таких же підневільних людей, як і він сам. А тому вирішив віддатися на їхню добру волю.

"Вони й самі почуваються не у своїй тарілці, – здогадався Завознюк. – Розкажу все, як є, а там – будь що буде! Нехай роблять, що належить".

- Як би там не було, ми зобов'язані вручити Вам розпорядження, а Ви - розписатися в його отриманні. Саме це ми зараз і робимо, - підключився Величко, підштовхуючи ще один екземпляр документа голові колгоспу. - Ось копія розпорядження; напишіть унизу аркуша "Отримав 3 квітня 1933 року. Голова колгоспу "Могутня" Завознюк К.Н." та розпишіться.

Клим послухався.

- Тепер поставте колгоспну печатку й поверніть папір нам.

Завознюк слухняно виконав і цю вимогу. Дем'ян узяв документ, ретельно перевірів написане та печатку. Потім задоволений поклав папір у портфель.

"Ну, дякувати Богу, пів справи зроблено", - зрадів він і подумки перехрестився.

- Ще Ви повинні написати гарантійний лист, де потрібно вказати терміни, в які зобов'язуєтеся погасити заборгованість по податках, - продовжив Величко бюрократичну процедуру, що ввійшла, нарешті, у конструктивне русло.

Клим Никифорович почав ритися в ящиках письмового столу, марно шукаючи чистий аркуш паперу. Зрештою, втративши будь-яку надію на успішність цього заняття, він витяг пухлу папку з жирним написом "1931" і почав перебирати старі документи, котрі в ній зберігалися. Через деякий час чоловік таки знайшов те, що шукав: на одній із заяв про вступ до колгоспу виявилася списаною лише половина сторінки. Чоловік перегнув лист, намагаючись підгадати ближче до низу тексту. Потім послинив згин та розірвав папір на дві частини. Одну з них він поклав назад у папку, а іншу, чисту, розмістив перед собою.

- Що треба писати? - приречено спитав голова колгоспу.

- Вгорі праворуч зробіть запис: "У фінвідділ Томаківського райвиконкому", - продиктував Величко, вказуючи пальцем на місце, де слід писати, - а нижче по центру - "Гарантійний лист".

Клим узявся до справи; літери він виводив, як першокласник, - повільно та старанно. У трьох перших продиктованих Дем'яном фразах чоловік примудрився зробити не менше десятка орфографічних помилок, кожна з яких, як ножом, різала по старанності Данила. Однак бухгалтер вирішив не втручатися в процес. "Нехай пише, як уміє, - розсудив він. - Зрозуміти написане можна, а там - є голова комісії, котрий відповідає за її діяльність".

- У лютому та березні 1933 року, - тим часом продовжував декламувати Величко, - колгосп не вніс державі належні податки через...

На останніх словах Дем'ян зробив наголос і вичікувально подивився на Кліма, ніби запрошуючи його самостійно продовжити виклад початої думки. Проте Завознюк, записавши продиктоване, тільки віддано дивився на членів комісії. При цьому всім своїм виглядом він нагадував ягня, яке ведуть на заклання.

- Ну ж бо, Кліме Никифоровичу, вкажіть далі причину невиконання колгоспом його обов'язку перед державою, - Величко спробував підштовхнути голову до самостійних дій.

- Причина одна - нема чим платити, - заявив Завознюк, запитально, але з викликом

дивлячись на членів комісії.

Почувши ці слова, та ще й промовлені безкомпромісним тоном, Дем'ян знітився. Йому здалося, що своєю заявою Клим ставить хрест на можливості успішного виконання комісією завдання. А озвучене формулювання причини неплатежу взагалі було неприпустимим для офіційного документа.

"Цього не можна писати... звинуватять у саботажі і їх, і нас, – затьмарила Дем'янів мозок настирлива думка, – однак що в такій ситуації вчинити?"

Чоловік відчув, як його кинуло в жар. Від цього стало ніяково, адже він голова комісії, а відтак має тримати марку за будь-яких обставин. Першим поривом було якось приховати від оточуючих свою слабкість. Проте вже за мить Величко втішив себе, розсудивши, що у темряві його розгублений стан навряд чи хтось помітить. Окрилений цим здогадом, він глибоко вдихнув, приготувавшись, як зазвичай, виплеснути на підлеглих емоції, котрі скупчилися всередині.

Почасти голова комісії правильно оцінив ситуацію: справді, більшість присутніх не помітили критичності становища. А точніше – всі, окрім Данила. Останній же, через свій солідний досвід, одразу відчув, що пахне смаленим: якщо Дем'ян зараз зірветься і, як завжди, почне кричати, то може налякати Завознюка та завалити процес, який наразі так жваво й результативно почався.

– Послухайте, – в екстреному порядку вклинився у розмову Данило, примирливо звертаючись до голови колгоспу, – давайте сформулюємо це не як Ваше твердження, а як встановлений комісією факт. Наприклад, напишемо, що перевіркою виявлено наявність на складі запасу зерна, недостатнього навіть для посіву, додамо акт, де вкажемо фактичні цифри – скільки є насіння та скільки потрібно на посівну. Зафіксуємо фактичну суму готівкових обігових коштів. А далі Ви дасте гарантію, що колгосп зобов'язується протягом тижня погасити недоїмку, наприклад, за лютий, а решту – з нового врожаю.

– Та як же я таке напишу? – раптом розкомизився Завознюк. – Ви ж самі бачили: люди мруть з голоду! Якщо їсти нічого, то з яких шишів віддавати податки?!

– А це – ваші проблеми! – все-таки не стерпів Величко, даючи волю емоціям, котрі насилу стримував деякий час. – Маєте зобов'язання перед державою – будьте ласкаві виконувати!

Він ні під яким соусом не зізнався б самому собі в тому, що у даному випадку в ньому проявилось звичайне чванство. Навпаки, чоловік відчував себе у цей момент представником влади, котрий виконує відповідальну місію.

Тепер настала черга лякатися Данилові. Незважаючи на те, що йому вдалося до деякої міри пом'якшити градус дискусії, остання витівка Величка ставила під сумнів сприятливий результат заходу.

– А знаєте, – поспішив він рятувати ситуацію, – я вважаю, що до проведення перевірки фактичного стану колгоспу ми не маємо права приймати жодних рішень. Тому пропоную зробити перерву до завтра. А наразі влаштуємося на нічліг і відпочинемо; та сподіватимемося: ранок покаже, що вечір не скаже.

- Це правильно... І коня треба було б погодувати... - несподівано обізвався Кузьма, який не подавав до цього жодних ознак життя.

- А й справді, чого це ми біжимо попереду паровоза, - пішов назад рака Дем'ян, зрозумівши, що повівся не найкращим чином. - Давайте перенесемо складання документа на завтрашній день або вечір, коли закінчимо огляд господарства.

Він підвівся з табурета та взявся натягувати на голову шапку. Тут же його приклад наслідували і Данило з Кузьмою. У такій ситуації Клим Никифоровичу не залишалося нічого іншого, як приєднатися й почати клопотатися щодо постою.

- Одного я можу оселити у себе; і для коня в мене місце знайдеться, - запропонував свої послуги голова колгоспу. - А щодо решти - пошукаємо варіанти... Тільки ви вже не обезсудьте: особливих різносолів ми запропонувати не зможемо, - промовив він після деякого замішання. - Чим багаті... Голод, знаєте...

- Нічого страшного, - заспокоїв Величко, - головне, щоб ночівля була.

Лейтенант держбезпеки Микола Попенков

1942 рік, лютий. Виправно-трудоий табір "і"/6.

Начальник табору "і"/6, лейтенант держбезпеки Микола Попенков проходив свої університети в дитячому будинку. Вихователі та однолітки завжди вважали його середнячком як за фізичними, так і за розумовими здібностями. Але Коля, хоча на видноті й намагався відповідати такому своєму іміджеві, у глибині душі був із ним абсолютно не згоден. Нехай більшість людей цього і не знали, втім це саме він організував звільнення директора дитячого будинку, підмовивши кількох емоційних товаришів написати скарги... Це з його "легкої руки" потрапили до дитячої зони претенденти на звання лідерів пацанського середовища, які надто зарвалися... Це він тишком-нишком зіштовхнув лобами двох учителів, котрі його не злюбили... І ще багато, багато інших прикладів його, Миколи, винятковості!

Зараз лейтенант, розвалившись, сидів за своїм величезним двотумбовим столом, зробленим ув'язненими на його спеціальне замовлення.

"Так, стіл, безумовно, гарний, - подумав Попенков, вкотре з гордістю оглядаючи неосяжну стільницю та любовно погладжуючи її долонями, - відвідувачі одразу відчувають масштаб влади начальника, який сидить за ним. Та й високе крісло з підставкою для ніг дає можливість, як і належить, дивитися на цих людей зверху вниз!"

Думка Миколи ковзнула у роки дитинства та юності, де, як він вважав, ним самим було закладено основи його сьогодішнього успіху.

Сам низенького зросту, щуплий, Попенков ніколи не вирізнявся успіхами в навчанні, зате бачив своє призначення й силу у здатності вигідно для себе, вчасно та

ефективно представляти потрібну йому інформацію іншим людям. Ще в дитинстві Коля зрозумів, що людина сприймає будь-яку інформацію, і швидше схильна прийняти її як істину, ніж як брехню. Особливо якщо ця інформація надходить із двох незалежних джерел та відповідає власним емоціям і думкам людини. А вже він, Микола, завжди зможе "підігріти" людську зарозумілість, заздрість, ревності, злість і ненависть, спрямувати їх у потрібне русло, а потім спонукати контрагента на "вчинок"! Сам він вступав у справу лише на завершальному етапі, коли залишалося зробити останній, рішучий та нищівний, удар.

- Яке це щастя - бачити, як майстерно підготовлена комбінація спрацьовує! - промимрив лейтенант і посміхнувся.

А як красиво він зійшов на престол начальника табору! Проста, як двері, однак ефектна й результативна двоходівка. Коли йому доручили провести допит одного з єжовських посіпак середньої руки, він застосував свій "фірмовий" метод - позбавлення сну. До п'ятої безсонної ночі "клієнт" дозрів і був готовий підписати що завгодно. Проте підписувати довелося не "що завгодно", а заздалегідь підготовлений Миколою папір, у якому "викривалися" посібники та помічники єжівця, - начальник табору і найімовірніший претендент на його місце. До цього Попенков у свідчення ще кількох пішаків включив непрямі докази проти цих же своїх потенційних конкурентів. Тепер залишалося дочекатися зручного моменту, коли майор буде "на взводі" та, суворо дотримуючись субординації і всіляко висловлюючи повагу, подати йому здобуту інформацію разом із власним планом розгрому таємної організації дворушників. Все пройшло, як по нотах, а відтак тепер уже він, лейтенант НКВС Микола Попенков - одноосібний господар табору!

Взагалі-то, найвищим задоволенням для Попенкова було "ламати" здоровенних громил і колишніх начальників, спостерігаючи, як під його впливом високі чини й "міцні горішки" перетворюються на ганчірки, об які він із насолодою та натхненням витирає ноги.

Але не царська це справа - "розкручувати" маховик допиту. Тепер для цього є спеціально підібрані, підготовлені й навчені ним люди - оперуповноважені. Він озброїв їх своїми "фірмовими" прийомами, визначив "об'єкти" - нехай працюють. А лейтенант держбезпеки Попенков - "весь в білому" - з'являтиметься вже у вирішальний момент, коли залишається тільки додати ворога народу, провівши ефектну психічну атаку, розтоптати його та кинути до ніг.

На цьому місці своїх переможних думок начальник табору осікся, згадавши цього впертого хохла:

"Як же ж там його?... Якесь зброярське прізвище: "Сабля"? Ага, "Шабля"! Вже майже три тижні оперуповноважений йолоп Кідман не може розколоти цього молодика на співпрацю з органами! Хоча йому було дано лише десять днів!"

- Сволота! - крикнув Попенков і одночасно різко схопився зі свого "постаменту". На його лобі виступило кілька крапель поту, обличчя спотворилося та стало червоним.

Лейтенант відчув приплив крові до скронь, стиснув кулаки. Він страшенно не

любив програвати, а особливо у присутності нижчих за рангом. А цей Шабля не зламався, та ще й дивився прямо в очі таким зухвалим поглядом. Де тільки сили взялися? Позаминулої ночі, ніби випадково зайшовши до Кідмана під час нічного допиту цього хохла, Микола зробив висновок, що "клієнт уже доведений до кондиції" безсонням і голодом. А отже, настав час вступати у справу й розігрувати фінальний акт п'єси. Але цього разу вийшов промах...

"Ну, нічого, недоїдання, відсутність сну та психічний тиск все одно зроблять свою справу! І не таких ламали! – спробував подумки заспокоїти себе Попенков. – Мій наїзд на боягуза Кідмана зіграє свою роль: вже кого-кого, а начальства Мойша боїться й ритиме землю на повну! Може, навіть сьогодні все вирішиться..."

На жаль, заспокоїтись лейтенантові не вдалося. Він відчув тупий біль у потилиці. На додачу в голову лізли всілякі безглуздя та негаразди останніх днів.

"Все одне до одного, – із досадою подумав Микола, – і начальство тисне: звіти йому подавай... Понапридумували купу нікому не потрібних папірців: "Виконання плану з лісозаготівель та випуску готової продукції", а тепер ще й "Забезпеченість ув'язнених продовольством, медикаментами, приміщеннями", "Наявність обладнання і кваліфікованих фахівців", "Смертність". Тьху! Та що тут, курорт, чи що?! Тут вороги народу! А якщо ворог не здається, його знищують! Так каже товариш Сталін, і це вірно! І я це роблю! До чого ж тоді ці попередження, догани? Ідіоти!"

Лейтенант держбезпеки вчепився тремтячими руками в підлокітники, потім у безсилій злості відкинувся на спинку крісла й зажмурих очі. З досвіду він знав, що нервозний стан триматиме його в напрузі ще як мінімум пів дня.

Сталін: аналіз здобутків Леніна

1942 рік, лютий. Москва.

Надворі йшов сніг. Вітер носив його зі сторони в сторону, як метушлива господиня, котра розгублено мечеться біля святкового столу і все переставляє з місця на місце тарілки з наїдками. Снопи пухнастих сніжинок, захоплені непередбачуваними вихровими потоками, рухались у найнесподіваніших напрямках: кидались то ліворуч, то праворуч, а потім раптом рвалися назад до небес.

Йосип Сталін припав до вікна, відстежуючи переміщення особливо запеклого круговороту, який мілким дробом ковзнув по склу. В останню мить біля верхівки ялини, що росла поруч, чоловікові вдалося помітити ще один його запаморочливий сніговий пірует. Щоправда, цей вихор швидко завершився, а потім і зовсім розчинився десь у міріадах білих миготливих часточок. Погляд повільно перемістився вниз, одночасно байдуже відзначаючи, як товстий шар снігу приховавав під собою сліди вчорашньої життєдіяльності людей.

- Зрештою всі сніжинки, незалежно від перипетій їхнього руху, осядуть на землю, - із сильним кавказьким акцентом промовив багаторічний очільник ВКП(б). - Усі вони мають виконати свою функцію - створити щільний сніговий покрив.

Ще інтенсивніший порив вітру із силою зірвав грудку снігу з гілки й відкинув її до вікна. Миттю прямо перед очима виник молочно-пилльний сніговий феєрверк, схожий на невеликий вибух. Одночасно пролунав короткий глухий стукіт, що змусив Кобу відсахнутися. Неприємне відчуття тремтінням пробігло по спині. М'якою ходою Йосип відійшов од вікна. Він відігнав хвилю емоцій, а потім сів у крісло та постарався остаточно заспокоїтися.

Нині, на початку 1942 року, під час першої крихкої рівноваги на фронтах, Сталіна не полишало відчуття тривоги. Розумом він усвідомлював, що завдання-мінімум виконане - вдалося зупинити просування німців біля самої брами Москви. Втім, з іншого боку, відчувалося серйозне пробуксовування наступальних потуг, котрі не приносили очікуваних результатів. Коба гнав підленький щемливий стан занепокоєння, але якась звіряча інтуїція, подібно до води, що капає з несправного крана, дзюбала і довбала душу, луною віддавалася в недоступних для розуміння закутках мозку, підштовхуючи до нових дій зі створення ще й ще одного ступеня захисту.

Система його жорстокої одноосібної влади працювала тепер, як годинник. Підживлена репресіями і страхом, вона здатна була за помахом руки кидати в топку війни величезні маси народу, або відразу змінювати напрямок виробництва в цілих галузях. Однак щось у ній працювало не зовсім так, як цього б хотілося. Але що?

"Якби Ленін був на моєму місці, він би вигадав якийсь запаморочливий, нестандартний трюк, зіграв би на випередження, - із прикрістю визнав Сталін, - у цьому Старик був неперевершеним майстром".

Коба ясно представив Ілліча в критичні дні становлення більшовицької влади, коли крихітна партія примудрилася встановити контроль над величезною країною. Всупереч внутрішньому та зовнішньому опору, всупереч розброду й хитанням серед революціонерів і попутників.

"Тоді Леніну було ще важче, - чесно констатував він, - йому доводилося постійно лавірувати та викручуватися, періодично то нападати, то капітулювати, то знаходити союзників, то рвати з ними".

Сталін об'єктивно оцінював свої можливості. Він знав, що діяти, як Ленін, йому не під силу.

"Мої переваги в іншому, - із запалом міркував політик, - підминати, подібно до танка, все на своєму шляху, наводити порядок та концентрувати сили, - тут він різко обірвав свої думки і змусив себе тверезо й раціонально поглянути на ситуацію. - Втім ці переваги вже задіяні... Отже, треба спробувати хоча б частково включити ті фактори, якими маніпулював Ілліч".

Йосип Віссаріонович спробував порівняти свою парадигму дій із ленінською. Виявилося, що багато в чому вони схожі: однакова цілеспрямованість, рішучість, нерозбірливість у засобах, концентрація сил.

Однак, "просіваючи крізь сито" досягнення Леніна, Сталін виділив ті з них, котрі докорінно відрізнялися від його власних. Таких виявилось не так уже й багато: створення більшовицької партії, об'єднання різнорідних сил для перемоги революції та НЕП.

- Мало за кількістю, але які! - вголос сказав Сталін. - Основоположні!

Керівник СРСР тяжко зітхнув. Відігнавши приплив заздрощів, він почав методично шукати загальні риси у виділених трьох кампаніях Леніна.

Пошуки були довгими й болісними. На думку спадали то сила переконання, то ораторське мистецтво, то вміле маніпулювання гаслами, то точне прогнозування ситуації. Всі ці достоїнства Леніна як політика, безумовно, мали великий вплив на результативність його діяльності; проте Сталін шкірою відчував, що наріжний камінь ленінських успіхів - у чомусь іншому, глибшому. Істина була десь поруч, однак весь час вислизала від розуміння, наче спритний і норавливий птах удачі.

Через деякий час коло пошуків стало звужуватися і, зрештою, Сталін зміг, як йому здалося, лаконічно й точно сформулювати головну характеристику, яка була основою успіху у виділених ним найбільших здобутках Володимира Ілліча Леніна.

- Вміння дозовано делегувати повноваження, - в цих чотирьох словах Йосип висловив квінтесенцію своїх довгих роздумів. А відчувши, що досяг довгоочікуваного результату, не стримався та почав знову й знову наводити докази на підтвердження свого висновку.

Справді, його, молодого Кобу, Ілліч наділяв величезними повноваженнями, довіряв найвідповідальніші завдання, і при цьому давав свободу в прояві ініціативи та підприємливості. Водночас, навіть у разі провалу, ніколи не лаяв; а невдачі намагався повернути на користь справи, сприймаючи їх як неминучі втрати під час навчання.

І призначення Троцького Головою Реввійськради було наймасштабнішим прикладом делегування колосальних владних повноважень. Цей крок він, Сталін, вважав тоді дуже ризикованим. Але Ленін вірив у свою здатність адекватно оцінювати людей і не побоявся здійснити таке кадрове рішення. Історія ж згодом довела його прозорливість.

А Махно? Тільки Ілліч, з його феноменальним ситуативним чуттям, міг піти на такий гігантський ризик, довірити цілий напрямок непередбачуваним, некерованим анархістам. А втім, у критичній ситуації це спрацювало й дало свої плоди.

"Але вершиною майстерності були все ж таки передача землі селянам і НЕП, коли задля досягнення результату Ленін тимчасово відійшов від наріжного каменя своєї доктрини - планового господарства", - підсумував Сталін.

Підспудно в ньому знову розігралися емоції, котрі він відчував тоді, у 1921-му році:

"Віддати на відкуп сірій масі темних селян справу відновлення економіки? Довірити ринковій стихії кермо управління країною, яке таким неймовірним напруженням сил вдалося зосередити у власних руках?!"

Ні, це було вище за його розуміння. Йосип Віссаріонович пригадав, яких зусиль вартувало йому тоді не висловлювати ці свої сумніви. Він довірився політичному чуттю

й тактичній гнучкості Володимира Ілліча як незаперечного авторитета, і, як виявилось, правильно зробив – адже нова економічна політика спрацювала та принесла очікувані плоди.

Таким чином, внаслідок довгих роздумів Сталін зміг визначити один із основних відмітних козирів діяльності Леніна – обґрунтовану передачу ініціативи та частини владних повноважень на місця іншим людям і народу загалом. Але він також чітко розумів, що така постановка питання суперечить самій його, Сталіна, суті, котра прагне до тотального контролю.

"Я не можу однією рукою закручувати гайки, а іншою – їх послаблювати, – зробив висновок керівник держави, – я для цього просто не пристосований. Тому потрібно залишити за собою те, що я вмію робити найкраще – репресивну функцію. А ліберальничати, мабуть, примушу когось іншого, більш схильного до цього заняття".

Йосип Віссаріонович змахнув неіснуючий пил із краю письмового столу, а потім наполегливо натиснув на кнопку дзвінка.

– Викличте до мене Берію, – коротко наказав він секретареві, що зайшов, – і нехай захопить цифри щодо результатів виконання планів ГУЛАГом.

Рибне частування

1933 рік, квітень. Колгосп "Могутня" Томаківського району.

Вийшовши з контори, члени комісії попрямували назад до двору голови колгоспу. Як з'ясувалось у процесі спілкування із Завознюком, на річці з ним були четверо його дітей. І він між іншим дав їм завдання "приготувати разом із мамкою вечерю й на всю компанію з району".

Тому в Климовому будинку на зголоднілих людей одразу пахнуло запахом смаженої риби. Чутно було також і звуки жиру, що потріскував на сковорідці. Моментально Данило відчув звірячий апетит, а невдовзі шлунок почало зводити неінтенсивними, втім наполегливими судомами.

Голова колгоспу посадив гостей за стіл у просторій кімнаті. Двох своїх дітлахів він послав до різних кутків села з проханням про розміщення на постій представників районної влади.

– Скажіть, мовляв, годувати гостей не треба, тільки розмістити на ніч, а я через день-два віддячу парою червонопірок, – наказав батько.

Сини порозбігалися.

– А це моя дружина Пелагея, – представив він крупну, але добряче схудлу жінку середніх років, яка зайшла з мискою риби й тарілкою хліба в руках.

Хліба було зовсім мало – по тоненькому шматочку на людину, та і його зовнішній вигляд нашттовхував на думку про далеко не пшеничне наповнення.

- Їжте, гості дорогі! - протяжно промовила хлібосольна господиня, ставлячи посуд із їжею на стіл.

- Сідай з нами, - звернувся Завознюк до дружини, однак та послалася на справи і вийшла до сусідньої кімнати, звідки долинав дитячий регіт.

Руки чоловіків потягнулися до їжі. Данило узяв шматок хліба й рибину з блискучою піджаристою скоринкою. Він не куштував риби вже більше місяця, тому смажений карась здався йому вершиною кулінарного мистецтва. Доводилося стримувати себе, щоб не з'їсти, як любив робити вдома, м'ясо разом із кістками.

Як не намагався Данило дотримуватися пристойності, але перша рибина зникла з його тарілки миттю. Він потягнувся за другою і, звиклий все й завжди рахувати, відзначив собі, що в місці для кожного сидячого за столом було по дві рибини. Чоловік узяв, як йому здалося, найбільшого карася з тих, що залишилися, і це викликало почуття якоїсь майже тваринної радості, котра приємно розливалася по тілу.

Колеги по комісії практично не відставали, наминаючи диковинну нині для Томаківки страву за обидві щоки. А ось Клим їв ніби знехотя.

- Не зголоднів за день, чи що? - здивовано спитав Дем'ян, продовжуючи жувати.

- Та ось тут уже стоїть ця риба! - з натиском відповів голова колгоспу, обхоплюючи кадик великим і вказівним пальцями. - Риба на сніданок, на обід та на вечерю, риба смажена, запечена й уха... Зараз хоча б із хлібом, а зазвичай без нього. Організм такого раціону не сприймає; а що робити, коли нічого іншого нема? Наскільки я розумію, у нас в селі вже кілька людей померло від харчування однією рибою.

- Овва!.. - тільки й зміг сказати спантеличений Дем'ян.

Незабаром після вечері прибіг синок Завознюка.

- Тату, баба Настя згодна прийняти на постій хоч би й двох! - випалив він, ледь показавшись на порозі.

- Ну, це вже перебір, - усміхаючись, зауважив Клим, - але якщо Митя не знайде місця, то доведеться селити до баби Насті обох... Так, Федько, - звернувся батько до сина після деяких роздумів, - відведи дядька Данила до баби Насті.

- Ходімо, дядьку Данило! - зразу ж охоче випалив хлопчик, віддано дивлячись в очі гостю.

У відповідь Данило кивнув, швидко одягнувся, попрощався і пішов за малим.

Сталін - Берії: потрібне делегування повноважень

1942 рік, лютий. Москва.

Берія добре знався на людях та вмів, залежно від обставин, як підпорядковувати собі співрозмовників, так і підлаштовуватися під них із таким розрахунком, щоб це було вигідно йому, або ж діяло в інтересах справи.

Увійшовши до кабінету Сталіна, Лаврентій Павлович за звичкою відразу оцінив стан Хазяїна. Той на секунду відірвався від вивчення паперів, що лежали на столі, зробив пару позначок, а потім відклав олівець убік.

"Цього разу нічого особливо лякаючого", – зазначив про себе головний НКВС-івець країни, проте від нього не сховалося, що Коба чимось стурбований.

– Сідай, – без жодних підхідців промовив Сталін, складаючи руки на краю стола.

Берія опустився на стілець і приготувався до розмови.

– Як у тебе з пам'яттю? – так само коротко й сухо спитав вождь.

– Нормально.

– А на мою думку, ти почав забувати, що йде війна, що кожен, хто не на фронті, повинен забезпечувати себе та ще як мінімум двох бійців, – заявив Сталін і впритул подивився на керівника головної спецслужби країни.

Запанувала пауза, під час якої Берія почав прораховувати наперед, куди хилить шеф. Йому не важко було скласти два і два: заздалегідь затребувані цифри щодо виконання планів ГУЛАГом, а також фраза про тилове забезпечення бійців однозначно вказували, що мова піде саме про це. Втім керівник НКВС добре знав звички Хазяїна. Він відчув помірний наїзд, а це означало, що Коба щось задумав. Тому Лаврентій Павлович поки що не став нічого говорити, чекаючи конкретизації вказівок.

Тим часом Сталін піднявся з-за столу й повільно став походжати кабінетом. Потім зупинився та зайнявся процесом набивання тютюну в трубку. Глава держави теж чудово знав Берію, а тому був упевнений, що його швидкий чіпкий розум уже визначив напрямок розмови і зараз працює над погодженням щойно почутого з "домашнім завданням".

"Нехай трохи похвилюється, напружитья", – вирішив Сталін, а відтак до крайньої межі розтягнув паузу, котра виникла в розмові.

– Мабуть, ти призабув, – зрештою із натиском запитав Верховний Головнокомандувач, – що кожен хороший розумний організатор повинен забезпечити виконання завдань усім підпорядкованим йому колективом?!

– Ні, товаришу Сталін, не забув, – пролепетав Берія тільки тому, що той, як удав, немигаючим поглядом дивився на нього, і наразі в ситуації, яка склалася, треба було хоч щось говорити.

– Тоді чому ГУЛАГ зриває плани постачання по цілій низці напрямків?! – не відводячи погляду, закликав до відповіді Верховний.

Берія не перший рік близько спілкувався зі Сталіним, знав його звички та прийоми ведення розмови. Проте, як людина емоційна, він ніяк не міг пристосуватися до майстерних "наїздів" Хазяїна. Ось і тепер шеф НКВС відчув, як його кидає в жар.

Багато разів Лаврентій Павлович заднім числом аналізував алгоритм таких психічних впливів і повсякчас приходив до висновку, що нічого надприродного за цим умінням Сталіна не стоїть: лише поєднання гіпертрофовано правдивої інформації з наголосом на вузькі місця, раціонального планування бесіди та акторської майстерності. Втім щоразу Коба примудрявся піднести все це так нестандартно й

ефектно, що ставив у глухий кут навіть такого досвідченого інтригана, як Берія.

- Тому є кілька причин, - куратор ГУЛАГу зміг приступити до пояснень, тільки оговтавшись від першого шоку; при цьому він постарався не звертати уваги на піт, що зрадливо струївся по спині: - По-перше, у зв'язку з війною істотно скорочено норми харчування ув'язнених; по-друге, одночасно збільшено тривалість робочого дня та норми виробітку, а від відсотка виконання норм виробітку, в свою чергу, залежать застосовувані до конкретного ув'язненого норми харчування. Виходить замкнене коло: люди не виконують плану, тому що недоїдають, а недоїдають, тому що не можуть виконати збільшені планові завдання. Крім того, багатьох найпрацездатніших ув'язнених направлено в діючу армію.

Берія дістав із папки папери, швидко перебрав їх і подав один Сталіну.

- Ось дані про смертність у таборах за останній місяць, - вона збільшилася порівняно з довоєнним періодом в кілька разів. Відповідно через виснаження зменшується кількість працездатних ув'язнених.

- А що Ви, товаришу Берія, зробили, щоб цього не допустити? - лише мельком глянувши на документ і вдаривши по ньому п'ятірнею, задав питання Верховний.

Коли Лаврентій Павлович почув офіційне звернення на "Ви", його знову кинуло в жар.

- Ми провели евакуацію ув'язнених, обладнання та провіанту з таборів, котрі перебували у зоні бойових дій; забезпечили на нових місцях розміщення людей і перепрофілювання виробництва на військові потреби.

- Перепрофілювання може й провели, а плани зриваєте! Провіант перевезли, а ув'язнені голодують! Що у Вас там діється? Невже в ГУЛАГу немає людей, здатних організувати виконання плану? Чи вороги народу не можуть самі себе прогодувати? Не вірю!

- Ви маєте рацію, товаришу Сталін: хороші організатори у нас є, - підтвердив думку шефа нарком внутрішніх справ. - Однак до війни та на її початку першочерговими були завдання ефективного виявлення й нейтралізації контрреволюційних і ворожих елементів. Відповідно підбиралися й кадри. На жаль, для господарської діяльності ці фахівці не завжди придатні.

- Так постав таких, які придатні, які зможуть організувати і харчування ув'язнених, і виконання планів. А ми маємо їм допомогти, підштовхнути до правильних дій. Настав час для прояву ініціативи знизу, для нестандартних підходів. Невже тебе треба вчити, як раціонально використовувати людей? Делегуй на місця частину повноважень! Дай кожному шанс проявити себе або померти, зробити кар'єру або втратити близьких. Тільки не давай влади дурням: вони нароблять ще більше дурниць. Але й не сюсюкайся з відкритими ворогами; зараз не до цього. Пам'ятай: якщо ворог не здається, його знищують!

Пророцтва хіроманта

1942 рік, лютий. Виправно-трудоий табір "і"/6.

Петро повертався з робочої зміни вкрай змученим. Дорогою Валера ледве вмовив його заскочити на ваги, де вони традиційно раз на тиждень зважувалися.

- Сорок шість кілограмів, - констатував Петро свою вагу, - а в тебе?
- Сорок чотири.
- У тебе менше, - сумно посміхнувся Петя.
- Так, але колись у мене було максимум 79, а в тебе?
- Більше центнера.

Петро згадав, як після третього курсу інституту відпочивав разом із однокурсниками на морі. Тоді вони зважувалися щодня, жартома бравіруючи один перед одним щоденним збільшенням у вазі. Годували на базі відпочинку відмінно, що називається "на забій". А Петя ставив рекорди добових приростів. Саме там його маса й перевалила за 100 кілограмів.

Через деякий час виринувши з полону спогадів, хлопець виявив, що вже на самоті ступає снігом у напрямку барака. А пройшовши ще дюжину кроків, відчув: його повіки злипаються. Думка про сон, котра останнім часом вже стала традиційною, знову затьмарила все інше:

"Спати! Швидше спати! Можливо, вдасться подрімати хоча б у ці пів години, які залишилися до вечері", - нав'язлива вимога пульсувала в голові змученого безсонням, роботою та голодом хлопця.

Хвилюк поспати після роботи вдавалося далеко не завжди, оскільки охорона, за розпорядженням керівництва, періодично контролювала дотримання режиму в бараках і не допускала сну в'язнів у неналежний час. Крім того, за порушення офіційно затвердженого графіка могли покарати карцером.

"Якщо перевірки не буде видно - ризикну", - вирішив Петя, вдивляючись крізь завірюху в те, що відбувалося біля кримінального барака.

- Петре! - долинуло до вух приглушене вітром звернення: хтось гукав його, мабуть, звідкись іззаду.

Обернувшись, хлопець побачив худого довготелесого чоловіка, котрий ішов за ним та подавав йому знак зупинитися. Через сніг важко було впізнати, хто це. Втім коли відстань зменшилася, Петя зумів ідентифікувати ув'язненого, який мешкав у тому ж приміщенні, що й він сам. Поміж собою всі називали його Хіромантом і трохи побоювалися з-за кількох зроблених ним похмурих пророкувань. Частина з цих прогнозів уже справдилися, що принесло Хіроманту зловісну славу.

- Здрастуйте, вибачте, що відволікаю, - звернувся той, наблизившись. - Я здогадуюся, що Ви, у зв'язку з нічними допитами, планували подрімати до вечері, проте сьогодні це навряд чи вдасться.

Чоловік обернувся назад, показуючи рукою крізь пронизану сніжинками темряву.

Пильно вдивившись в імлу, Петро насилу розгледів якісь постаті.

- Це охорона проводить перевірочні рейди. Вони вийшли з адміністративного будинку й ішли за мною, а зараз звернули до першого барака, - пояснив попутник.

- Так, напевно, Ви маєте рацію, - погодився Петя, - мабуть, нині поспати не вийде.

- Тоді чи не будете Ви такі люб'язні, - чоловік злегка зам'явся, підбираючи слова, - приділити мені деякий час?

Петро запитливо глянув на співрозмовника, а відтак той поспішив одразу внести ясність щодо своєї пропозиції:

- Упевнений, що наша бесіда піде на користь і Вам, і мені, а можливо, й іще багатьом людям.

- Ну що ж - давайте поговоримо, - погодився Петро, обтрушуючи сніг із одягу.

Він відчинив двері барака та пропустив попутника, даючи йому можливість першим увійти всередину. Заодно хлопець спробував визначити вік чоловіка, однак зміг окреслити лише дуже нечіткий діапазон - від 40 до 60 років.

- Давайте пройдемо до моїх нар. Там хоча й холодніше, зате перший ярус і менше людей, - запропонував Хіромант, - так ми майже нікому не будемо заважати.

Петя кивнув та мовчки пішов за співрозмовником.

- Дозвольте представитися: Григорій Абрамович Фрід, - почав розмову довготелесий, розташовуючись разом із Петею на нарах.

- Петро Данилович Шабля.

Чоловіки подали один одному руки й обидва посміхнулися.

- Ви, мабуть, трохи збентежені моєю пропозицією, - продовжив Фрід, - але я спробую пояснити свою настирливість. Справа в тому, що я - хіромант, і це для Вас, гадаю, не є секретом. Куди менше людей знають, що, крім того, я ще й фахівець із парапсихології та астрології. У минулому Ваш покірний слуга був членом шанованих міжнародних організацій, які займаються проблемами цих наук.

Почувши такий вступ, Петя ледь помітно посміхнувся, що, проте, не вислизнуло від уваги Григорія Абрамовича, котрий одразу ж уточнив:

- Так-так, саме наук. Смію Вас запевнити, що людське знання простягається й на ці сфери буття та свідомості, хоча більшості людей і зручніше заперечувати це: адже так приємно почуватися володарем долі й вінцем творіння. А ці науки припускають наявність Вищих Сил.

- Якщо слідувати Вашій логіці, то в цю клоаку, - Петро обвів гидливим поглядом барак, - Вас запроторили також Вищі Сили?

- Не зовсім так. Наше з Вами перебування тут є лише крихітним епізодом у Великому Вищому Замислі, - сумно усміхнувся Фрід.

- І навіщо ж Вищому Розуму це потрібно?

- Якби ми це знали, то зрівнялися б із ним за рівнем пізнання. А так лише деякі з нас здатні доторкнутися до окремих моментів минулого або майбутнього, та й то дуже ескізно.

- Не думаю, що це в принципі можливо, - висловив свою матеріалістичну думку

Петя.

- На Вашому місці я не був би таким категоричним, особливо спілкуючись із такою людиною, як я, - тепер усміхнувся вже Григорій.

- Що ви маєте на увазі?

- А те, що похитнути Ваш матеріалізм не так уже й складно, і я це можу зробити прямо зараз... Хочете, розповім Вам про Ваше минуле?

Хлопець розгубився, не знаючи, як відповісти на таку привабливу, але водночас зухвалу пропозицію. Він розумів, що якщо, понад сподівання, слова Хіроманта виявляться близькими до дійсності, це справді може похитнути всю його картину світобудови. Втім цікавість усе-таки взяла гору.

- Спробуйте, - погодився він.

- Тоді давайте Вашу праву руку, - Григорій Абрамович виставив перед Петром долоню, ніби пропонуючи тому на практиці підкріпити свої слова.

Проте молодий чоловік замешкався, а відтак знавець окультних наук вирішив трохи підштовхнути його до дії:

- Я міг би дещо розповісти про Вас, і не бачачи руки, однак при цьому мої відомості будуть більш розпливчастими.

Він витримав паузу, намагаючись оцінити за діями Петра, чи варто викладати ці відомості, аби розвіяти останні сумніви. Втім хлопець уже віддав йому для вивчення свою руку. Хіромант узяв її з якимось священним трепетом, потім пересадив пацієнта ближче до проходу, де було, нехай і слабке, але все ж таки освітлення. Любовно розгладжуючи долоню, він довго із захватом вдивлявся в неї широко розплющеними очима.

- Я це й підозрював, - радісно констатував Фрід, супроводжуючи фразу гучним видихом.

- Що? - не зрозумів Петро.

- А, авжеж, - схаменувся Григорій, усміхаючись, - Ви чекаєте розповіді про Ваше минуле... Що ж... Ви - єдина дитина у батьків. Був ще один хлопець, дуже близький Вам, хоча й не рідний брат. Однак він помер.

- Так, це правда, - пробурмотів уражений Петя.

- У школі Ви вчилися добре, в інституті також. Заарештовано Вас за якісь інститутські зв'язки. Кілька разів Ви були за крок до смерті, проте щоразу в останній момент чудесним чином урятовувалися.

- І це правда, - засвідчив Петро.

- Одного разу смерть могла настати після падіння з дерева, - почав викладати свої козири Хіромант, дивлячись на окосілого від таких подробиць хлопця.

Він замовк, усім своїм виглядом вимагаючи від Петра підтвердження сказаних слів.

- Я ліз на дерево до гнізда сороки, - сказав той. - Суха гілка обломилася, і я впав на землю, обернувшись калачиком навколо гострого кілка.

- Ще один епізод пов'язаний із електрикою, - продовжив Григорій та знову вперся поглядом у Петра.

- На риболовлі блискавка вдарила з протилежного боку греблі, біля якої я ховався від дощу.

- Ледве не загинули Ви й від кулі...

Петя був вражений. Очима, готовими вирватися з орбіт, він зніяковіло дивився на співрозмовника та тільки перелякано кивав головою. Навіть сон, ще кілька хвилин тому настільки бажаний і жаданий, як рукою зняло. А Хіромант, хитро посміхаючись, запитав:

- Ну що, може, достатньо? А то, чого доброго, зовсім оберну Вас у свою віру.

- Достатньо, - тільки й зміг вимовити Петя, ковтаючи слину.

- А якщо так, то я задаю Вам питання: невже Ви думаєте, що всі ці та інші дивовижні й алогічні випадки чудесних порятунків сталися випадково? Чи Ви стільки разів рятувалися від вірної смерті лише для того, щоб безславно загинути тут від голоду?

- Не знаю, - розгублено промимрив Петро.

- Ви не знаєте, то я Вам скажу: ні! Вищому Розуму Ви потрібні для іншого! У Вас, як і в кожного, своя Місія!

- І в чому ж вона полягає?

- Я цього не знаю, - розвів руками Хіромант. - Одне можу сказати: Ваше покликання - допомагати людям та рятувати їх. Подробиці ж, як не прикро, мені недоступні. На жаль, майбутнє має набагато більше варіантів розвитку, порівняно з минулим...

- Ну, хоча б у загальних рисах, - почав благати хлопець.

- З упевненістю можу сказати, що Ви точно проживете 78 років. Матимете сім'ю. Дружина народить Вам сина та дочку. Це будуть дивовижні люди; кожним із них Ви будете пишатися по-своєму.

- А що ж мені робити, щоб вижити в цьому пеклі? - з надією на допомогу промовив Петро. - Адже ж у мене вже показався третій хвостовий хребець - вірна ознака скорої смерті.

- Тут я безсилий. Мені доступні лише деякі моменти з майбутнього, та й то дуже уривчасті. А як Доля до них прийде - ні хіромантія, ні астрологія, ні парапсихологія визначити поки що не в змозі. Навіть собі я не можу в цьому допомогти.

Незважаючи на невизначеність сьогодення і відсутність реальних шляхів виходу з тупикової ситуації, що склалася, слова Григорія Абрамовича окрили Петра, даючи надію на щасливе майбутнє. Йому хотілося вірити, що в житті у нього буде все гаразд, - і він вірив. Попри те, що це йшло врозріз із його недавніми матеріалістичними переконаннями.

Трохи оговтавшись від шоку, хлопець відчув певну незавершеність того, що відбувається. Подумки відновивши канву розмови, він зрозумів, що діалог вийшов переважно одностороннім: обговорювали здебільшого його минуле та майбутнє, хоча спочатку Хіромант говорив про взаємну зацікавленість. Для Петі логічним було спробувати виправити цю невідповідність, і він спитав:

- Григорію Абрамовичу, Ви казали, що наше спілкування принесе користь нам обом. Однак наразі позитивний ефект стосується тільки мене: я дійсно отримав завдяки Вам сильний заряд оптимізму, за що від щирого серця висловлюю свою вдячність. А в чому полягає Ваш інтерес? Навіщо Ви витрачаєте свої сили та знання, провіщуючи майбутнє таким, у принципі, незнайомим людям, як я?

- Мій Учитель, неперевершений майстер хіромантії та парапсихології, передрікав мені, що головне завдання моєї Місії - нести прапор цих наук людям. І я свято виконував це призначення. Виконував - як умів, і вважав, що це у мене непогано виходить. Проте з деяких пір я став сумніватися... Занадто багато поганих звісток мені доводилося повідомляти, надміру багато сліз викликати... Це важко; й останнім часом я почав уникати пророцтв. Щоб захистити себе від людських прокльонів, я пішов на деяку хитрість, і взяв за правило заздалегідь відбирати тих, кому можна повідомити щось приємне. Таким чином, я начебто й виконую Місію, і водночас захищаю себе від неприємностей. Саме такою була моя основна мотивація, коли я окликнув Вас на вулиці. А зараз...

- Щось змінилося?

- Так, змінилося, - підтвердив Фрід. - Кілька днів тому я мельком побачив Вашу долоню, і з упевненістю встиг лише розібрати, що Ви проживете довге життя. В умовах нашого табору цього цілком достатньо, щоб інформацію вважати позитивною. Тому я й обрав Вас для сеансу. Правда, у мене промайнули іще деякі супутні підозри щодо ліній на Вашій руці, хоча тоді це було хіба дещо мимолітне. Втім тепер, коли вдалося ближче розглянути руку та відчутти Вашу біоенергетику, в мене майже не залишилося сумнівів у тому, що здійснилося ще одне пророцтво Вчителя: говорячи про період мого перебування в неволі, він пророкував, що головним моїм призначенням там буде моральна підтримка людини, здатної своїм розумом та енергією переламати страшний перебіг табірних подій.

- Ви вважаєте, що виснажений, загнаний у кут зек, котрий знаходиться перед Вами, і є цією людиною? - засумнівався Петя.

- Я майже впевнений у цьому. І я вдячний Долі за те, що вона дала мені можливість спілкуватися з Вами та передбачати Вам майбутнє. Дякую, що погодилися на мою пропозицію, - Хіромант підвівся, пропонуючи свою руку для рукостискання.

- Вам дякую! - з уклоном відповів Петро. - Ви вселили в мене надію, а це у нашій ситуації - дуже багато.

Чоловіки потиснули один одному руки, й Петя пішов на своє місце. В цей час відчинилися двері бараку.

- Перевірка дотримання режиму! - крикнув охоронець.

Але Петя, не зважаючи на людей у формі, продовжував безтурботно поправляти ліжко на нарах.

- Тільки б слова Хіроманта були правдою! Тільки б він мав рацію! - як молитву, раз за разом повторював хлопець.

На постої у баби Насті

1933 рік, квітень. Колгосп "Могутня" Томаківського району.

- Баб Настю, привів поки що одного! - крикнув Федько з порога, пропускаючи Данила до хати.

У відповідь почулася якась метушня і нерозбірливі звуки. Для пацана цього стало достатньо, щоб різко розвернутися та втекти додому.

Данило увійшов у невелику, проте досить акуратну хату, намагаючись розглянути господиню при світлі каганця, котрий самотньо стояв на столі.

Баба Настя виявилася сухорлявою, зігнутою в три погібелі старенькою із ціпком. Визначити її вік можна було дуже приблизно; принаймні Данило коливався в оцінках, даючи їй від 65 до 85 років. Очевидно, у молодості це була висока, струнка жінка, жилиста та роботяща. Але роки вкупі з поневіряннями зробили свою брудну справу, й тепер навіть по хаті бабуса пересувалася ледве-ледве, то спираючись на свій ціпок, а то хапаючись руками за нечисленні меблі або за стіни.

Ось і зараз вона просувалася по кімнаті назустріч гостю, вхопившись рукою за набалдашник ціпка, який височів над її скрюченим тілом. При цьому голова баби Насті знаходилася лише трохи вище рівня колін, а гострий довгий ніс ніби вказував напрямок її дивовижного руху.

- Добрий вечір, - голосно промовив Данило, побоюючись, що бабуса ще й погано чує, - мене звуть Данило; Клим Никифорович направив до Вас на нічліг.

- А-а, здрастуй, здрастуй, люб'язний. Проходь, сідай.

- Дякую, - Данило прийняв пропозицію господині, зайнявши найближче до нього місце за столом.

Баба Настя нарешті й сама дісталася табуретки та осідлала її. Перевівши дух, вона вхопилася рукою за край столу, трохи підняла голову і посміхнулася. Блиснули пустотливі примружені очі-іскорки.

- І що ж, знову прибули забирати зерно в засіки Батьківщини? - поцікавилася бабуса.

- Та ні, - відповів Данило, - ми з райвиконкому, привезли папір із приводу несплати колгоспом податків; а заодно маємо також розібратися й у причинах.

- Значить, знову... Ну, дякувати Богові, хоч тільки папір. А то скільки вже разів шерстили та забирали хліб - і з гвинтівками, і з підводами, і з міліцією.

- Ну, ми не з тієї контори, - заперечив Данило.

- Я боюся, скоро нікому буде податки платити. Вмирає людей так багато, що жах. Ось і у мене чоловік помер місяць тому.

- З голоду?

- Не те, щоб тільки через голод, - прикинула в голові баба Настя, - він уже похилого віку був і хворів. Втім якби в ситості та достатку, то, думаю, ще років п'ять-сім протягнув би. А так...

- У мене теж теща й племінник нещодавно померли. Обидва з-за ускладнення хвороб внаслідок недоїдання, - розповів чоловік.

Тяжкі спогади налаштували співрозмовників на сумний лад; у хаті на деякий час запанувала гнітюча тиша.

- То Ви що, тепер одна живете? - запитав Данило після того, як вийшов зі стану заціпеніння.

- Так.

- А родичі є?

- Є донька Ліда та син Олешко, онуки...

- Допомагають?

- Доньці самій би хто допоміг. Як вийшла заміж - із того часу й живе з чоловіком у Грушівці. Шестеро діток. Голодують. А ось син Олешко в Запоріжжі на заводі працює. Там із продуктами трохи легше, та й дітей лише двоє. Син допомагав і нам з батьком, і Ліді - привозив крупи. Однак хіба на всіх напасешся?

- Як же Ви обходитеся? - засумнівався Данило.

- Гріх говорити, але після смерті чоловіка запаси ділити стало ні з ким; відтак усе, що залишилося, дістається мені. А якби було двоє їдоків - обидва вже поклали б зуби на полицю.

- Сподівається, що дотягнете до нового врожаю?

- Наразі з'їдаю по склянці крупи на день; має вистачити до травня.

- А потім?

- Потім - суп з котом, - двозначно пожартувала бабуса, - може Олешко щось підкине, а як ні - більше рибу ловитиму та зелень збиратиму.

- Ви що ж, рибалите? - із сумнівом запитав Данило, скося поглядаючи на зігнуту бабину постать.

- Доводиться, - відповіла та, - коли давитися кашею стає несила - прошусь у бригаду до Кліма. Сама я до річки не дійду, а втім Никифорович, дай Боже йому здоров'я, якщо є місце, доставляє мене на підводі. Вудку ж тримати я поки що в силах.

Допізна гомоніли Данило з бабою Настею. При світлі каганця ділилися одне з одним своїми радощами та прикрощами, надіями й сумнівами. Нарікань і острахів, на жаль, було більше. Але коли настав час лягати спати, ці двоє таких різних людей відчували себе рідними душами.

Попередній відбір Берії

1942 рік, лютий. Москва.

Прийшовши до свого кабінету, Берія сів за стіл, узяв аркуш паперу й по свіжих слідах, по пам'яті (а вона в Лаврентія Павловича була непоганою) якомога ближче до

тексту записав кожне слово вождя з тих, що закарбувалися у свідомості за час розмови. Це було дуже важливо, адже не викликало сумнівів, що Верховний щойно стисло виклав новий стратегічний напрямок діяльності апарату НКВС та системи ГУЛАГу. І від того, наскільки чітко та правильно він, керівник наркомату, запам'ятає, а надалі – виконуватиме ці установки, залежить не лише його становище, а й саме життя. Берія знав, що "сюсюкатися" Сталін не буде. Ні з ворогами, ні з соратниками. Шанс проявити себе або померти надано зараз кожному.

Лаврентій Павлович відклав списаний лист. Потім узяв чистий і акуратним почерком записав на самому його верху: "Список відповідальних працівників НКВС на участь у нараді з делегування повноважень".

– Делегувати повноваження... Дати шанс проявити себе або померти... Але не дурням, – пробурмотів він ключові слова Сталіна, сказані ним напередодні. – А кому доцільно надати такий шанс? Хто на це здатний?

Хвилин десять Берія сидів, дивлячись на заголовок. Він перебирав у думці співробітників наркомату, державних та обласних управлінь, відділів, спецслужб. Коли першу швидку прикидку було зроблено, на аркуші досить динамічно одне за одним почали з'являтися прізвища. Їхня кількість уже наближалася до десятка, проте тут Лаврентій Павлович відчув, що діючи ось так, відразу, відчуває деякі труднощі у визначенні кандидатів для наради. Тоді він витяг із шухляди письмового столу папку, в котрій зберігалися короткі досьє на весь керівний склад НКВС. Тут були довідки як на голів центральних та регіональних представництв, так і на їхніх заступників, провідних спеціалістів, а також на співробітників із кадрового резерву.

Нарком внутрішніх справ почав було читати резюме, але невдовзі зрозумів, що це вимагає забагато часу. Після хвилинного обдумування він змінив алгоритм пошуку, довіривши початковий відбір своїм зоровій пам'яті та інтуїції.

Так, узявши аркуш із черговим досьє, керівник всесильного наркомату уважно вдивлявся у фотографію, намагаючись пригадати людину. І справді, багатьох удавалося згадати, а часом і ті ситуації, за яких відбувалися контакти зі співробітниками. Нерідко звідкись із глибин пам'яті виникали також подробиці, а то і враження від спілкування. Цього було достатньо, щоб у разі негативних спогадів забракувати кандидатуру. Однак якщо в пам'яті спливали позитивні емоції, це служило підставою для того, щоб відкласти папку в окрему стопу для подальшого більш поглибленого вивчення.

Берія довіряв своїй інтуїції, оскільки вона, на відміну від розуму, не намагалася сама себе обдурити на догоду нагальним інтересам. За роки роботи на найрізноманітніших і найнебезпечніших ділянках Лаврентій Павлович прийшов до висновку, що йому для правильної оцінки людини найважливіше не те, що вона говорить, та навіть не те, що робить. Найголовніше – який післясмак залишається від її слів і справ.

– Ні, цього я не знаю, – тихо, але впевнено промовив головний чекіст країни, розглядаючи фотографію одного із заступників начальників обласних управлінь ГУЛАГу. – Синіцин Олександр Іванович. Ні, не пам'ятаю. Хоча обличчя виглядає

розумним і рішучим, – завершив Берія попередній аналіз досьє та відклав його у стопу для подальшого опрацювання.

У даному випадку знову ж таки задіяна була інтуїція, здатність оцінювати людину за першим справленим нею враженням. Багато в чому саме завдяки їй простий грузинський селянин зумів досягти таких захмарних владних висот.

Перевірка запасів

1933 рік, квітень. Колгосп "Могутня" Томаківського району.

Ще повністю не розвиднилося, коли все той же невтомний Федько жваво увійшов до будинку.

– Доброго ранку, бабо Настю! А дядько Данило вже встав? – запитав він господиню з порога. – А то батько запрошує їх снідати.

– Встав, встав, – обізвався Данило, виходячи з кухні та по дорозі витираючи рушником руки. – Доброго ранку!

– Ну, тоді ходімо.

– Ходімо.

Чоловік душевно попрощався зі старенькою і пішов за хлопцем.

Нашвидкуруч перекусивши у будинку Завознюка, комісія попрямувала оглядати колгоспне майно. Лише в деяких виробничих та адміністративних приміщеннях, найбільш затребуваних для життєдіяльності господарства, копошилися люди. Більшість же будівель були замкнені. Клим Никифорович, заздалегідь озброєний ключами, тепер відмикав замки й показував комісії колгоспну власність.

– Ну що ж, будівлі та інвентар в задовільному стані, – заявив Величко, коли більше половини об'єктів було проінспектовано, – але все ж таки, як у Вас справи із запасами зерна для посівної?

– Та я ж Вам уже казав – практично ніяк, – відповів голова колгоспу. – А втім, ходімо прямо зараз до комори – і переконаєтеся самі.

Клим різко змінив напрямок руху й повів рукою, запрошуючи членів комісії прослідувати за ним.

Комора являла собою солідну капітальну споруду. Колись в ній було кілька невеликих вікон, втім тепер вони були наглухо замуровані цегляною кладкою. На великих воротах у різних місцях красувалися два навісні замки; додатково був також гвинтовий запор.

Коли чоловіки наблизилися до будівлі, загавкав прив'язаний біля воріт собака.

– Заспокойся, Рексе! Свої! – крикнув Завознюк, однак пес лише на мить затих, а потім почав гавкати з попередньою старанністю.

Із розташованої поряд хати вийшов дід і попрямував у бік комори.

- Все нормально, Юхимовичу! - Клим відокремився від натовпу й підняв руку. - Це я, а зі мною комісія з Томаківки!

Старий зупинився в нерішучості. Було очевидно, що йому хотілося поспілкуватися як мінімум із головою колгоспу, проте останній, не звертаючи більше уваги на діда, підійшов до собаки, відтягнув його убік і взявся накидати ланцюг на спеціальний кілок, який використовувався для зменшення зони досяжності пса.

Пара хвилин пішла на відкриття замків. Завознюк відсунув важкі ворота, і членам комісії відкрилася пуста приміщення. Чоловіки зайшли всередину, намагаючись у темряві розгледіти вміст. Видно було тільки ваги, що стояли праворуч біля бічної стіни. Незабаром з'явилися ще й два коти, котрі вийшли зі своїх укриттів, сподіваючись отримати від людей корм. За хвилину очі звикли до мізерного освітлення, після чого перевіряльникам удалося побачити вдалині дві сиротливі купки. Виявилося, що це - насінневий фонд.

Наметаним оком Данило відразу ж оцінив наявну кількість зерна:

"Тони три ячменю та дві - вівса, - прикинув він у думці, - цього вистачить гектарів на двадцять-тридцять".

- А який у Вас план щодо посівів ярих? - ніби продовжуючи думки Данила, але вже вголос запитав Величко.

- Двісті сорок гектарів, - повідомив Клим Никифорович.

- І чим думаєте їх засівати?

- Поки ось це, - голова повів рукою в бік двох купок зерна, - все, що маємо. Хочу порадитись із Вами, як бути.

- Але ж за документами у вас значилося на початок року, якщо мені не зраджує пам'ять, тонн сорок насіння.

- Значилося, втім із того часу дві буксирні бригади його переполовинили, а решту довелося роздати колгоспникам, щоб усі вони не повмирали з голоду.

- Як це "довелося роздати"?! Та це саботаж! - розлютився Дем'ян. - Та яке Ви мали право розпоряджатися громадською власністю?! Ваше завдання - берегти її, як зіницю ока, а не розбазарювати направо й наліво!

- По-перше, рішення про використання насінневого зерна в їжу прийняли загальні збори колгоспників, а по-друге, найперше наше завдання - зберегти людей. Не буде людей - не буде нічого - ні хліба, ні колгоспу, ні податків!

Величко знову не знав, як вчинити. Будучи дбайливим селянином, він розумів і приймав Климову логіку; однак як державний чиновник - повинен був ужити заходів для дотримання господарської та фінансової дисципліни. В розгубленості Дем'ян Степанович став переводити погляд з одного члена комісії на іншого, сподіваючись, що ті знайдуть рішення.

- Мені здається, найкраще, що ми можемо зробити, - це описати в акті фактичний стан справ. В принципі, для цього нас сюди й послали, - вступив у діалог Данило.

- Якщо напишемо, що насінневий фонд з'їли, - Климові Никифоровичу та колгоспникам буде непереливки, - парирував голова комісії.

- Так, проте левову частку зерна рекувізували буксирні бригади, а його видачу колгоспникам можна кваліфікувати як використання на внутрішньоклгоспні потреби, що загалом відповідає дійсності.

- Може й так... - задумливо промовив Величко, в голові оцінюючи наслідки запропонованого варіанту.

- Додамо документи - акти про вилучення зерна, довідку від сільради про кількість померлих у селі порівняно з аналогічним періодом минулого року, гарантію голови колгоспу, - не вгавав Данило, підбадьорений словами керівника комісії, - я думаю, пронесе.

- Яку таку гарантію голови? - встряв раптом у розмову Завознюк.

- Ну, як мінімум, що колгосп віддасть заборгованість по податках із нового врожаю, - уточнив Данило. - Без такої гарантії Вам не відкрутитись.

- Без насіння така гарантія буде чистої води оказамилуванням, - безкомпромісно заявив Клим.

- Чому це? Адже у вас є непогані озимі, - заперечив Данило.

- Вони займають менше половини площі ріллі, а відтак без ярих не покрийть навіть поточних податків.

- Але ж борги за рахунок озимих можна погасити?!

- Таку постановку питання я вважаю неправильною, - офіційно заявив голова колгоспу, - а гарантію я зможу дати, лише якщо нам вдасться посіяти ярі.

- Якщо Ви упираєтесь - приїде ГПУ, і розмовляти з Вами воно буде по-іншому, - похмуро промовив Величко. - Вони заарештують Вас та ще чоловік десять активістів, а потім заберуть все зерно, яке залишилося. Кому від цього буде краще?

- Все одно, я не буду брехати державі.

- Тоді напишіть до райвиконкому прохання про постачання колгоспу насіннєвого зерна в рахунок майбутнього врожаю, - запропонував Данило, - а наприкінці вкажіть, що у разі задоволення прохання, Ви гарантуєте і сплату податкової недоїмки.

- Мабуть, це найвідповідальніше рішення, - нарешті погодився Завознюк.

На тому й порішили.

До пізнього вечора члени комісії разом із головою та членами колгоспу оглядали об'єкти й поля, збирали довідки, знімали копії документів, складали акти і прохання. Але, одного разу визначившись щодо алгоритму дій, все це вони робили чітко та злагоджено, з ясним розумінням ситуації й того, як із неї слід виходити.

Олександр та Ольга Синіцини

1942 рік, лютий. Свердловськ.

Після наради у генерального комісара держбезпеки старшому майору ДБ

Олександр Івановичу Синіцину було доручено курирувати один із найпроблемніших, проте водночас і найважливіших районів ГУЛАГу – Урал.

Досвідчений силовик зі стажем, блискучий логік та практик, він примудрився ухилитися вже від кількох чисток в органах не тільки завдяки цим своїм якостям, але також і тому, що мав репутацію людини, геть-чисто позбавленої марнославства. Олександр Іванович був уже немолодим. Мудрість, яка прийшла з роками, разом із природним розумом та даром передбачення підказували йому, що необхідно всіляко підкреслювати й посилювати таку думку про себе; і насамперед, з метою безпеки. А той факт, що Синіцин залишався й досі живим, підтверджував правильність його позиції.

Разом з тим, обстановка та тон, яким Лаврентій Павлович Берія поставив перед керівним складом НКВС нові завдання, наводили на думку про їх надзвичайне значення, в тому числі і для власних доль виконавців. Це був тест на професійну зрілість, що проводився за правилами російської рулетки. Берія хотів оцінити вміння підлеглих віртуозно шукати шляхи виходу з майже безвихідних ситуацій. І судячи з усього, це завдання було схоже на розрахунок точності прокручування револьверного барабана із єдиною, а можливо й не єдиною, кулею, призначеною стрілку.

Така постановка питання, однак, не збентежила Синіцина. На відміну від думки, яка про нього склалася серед колег, він був самовпевненим і знаючим собі ціну фахівцем. В зв'язку з особливостями ситуації Олександр лише зробив у голові помітку, що цього разу потрібно викластися на повну, задіявши навіть резерви, які зазвичай він волів не використовувати.

Як і в кожній своїй справі, цього разу старший майор розпочав роботу з вивчення загального становища, для чого на кілька днів із головою поринув у офіційні документи, котрі стосувалися діяльності підлеглих йому таборів.

На жаль, довелося констатувати, що докопатися до суті проблем у такий спосіб не вдається. Тому він терміново особисто розробив кілька додаткових звітних форм і розіслав їх до таборів для негайного заповнення, зробивши в кінці для більшої ваги приписку про персональну відповідальність начальників за достовірність даних.

Отримані у відповідь матеріали збентежили та налякали старшого майора держбезпеки. Вони свідчили про катастрофічний стан справ. Найтривожнішими фактами були, з одного боку, подовжений до 12 годин робочий день, що потягнув за собою паралельне підвищення в півтора рази норм виробітку, а з іншого – скорочення практично вдвічі продуктового забезпечення, яке стало наслідком війни й невиконання ув'язненими цих захмарних норм. Все це вкупі утворювало "порочне коло", із якого Олександр поки що не міг знайти виходу.

Щоб зрозуміти ситуацію зсередини, необхідно було зростися з нею, періодично намагаючись поставити себе на місце то ув'язненого, то начальника табору, то обслуги.

Запиваючи ранковий бутерброд чашкою міцного солодкого чаю, Олександр Іванович представив реальні факти, котрі стояли за сухими цифрами паперів.

"400 грамів чорного водянистого хліба та миска баланди на добу – ось компенсація

за 12-годинну роботу на морозі, – неквапливо розмірковував він. – А виснажений, змучений ув'язнений у тілогрійці все махає й махає сокирою, намагаючись виконати план".

Синіцин відставив чашку вбік і оцінювально подивився на блюдо: бутерброд із маслом, ковбасою та сиром, що залишився неторканим, апетитно закликав до продовження трапези.

"Певно, якщо я його з'їм, то перевищу добову норму ув'язненого за калоріями, не кажучи вже про білки та жири, – подумав він. – А що ж на обід, на вечерю?.. А чи зміг би я 12 годин рубати дерева чи тягати туди-сюди пилку за такого раціону?"

Олександр Іванович уявив себе на лісоповалі й по спині "полізли мурашки": адже він чітко розумів високу ймовірність такого перебігу подій. Варто лише завалити справу, не знайшовши того ефектного, нестандартного та принципово нового рішення. Однак старший майор рішуче відкинув лячну картину, що виникла в голові. Адже ж зрештою досі йому завжди вдавалося з честю виходити із вельми проблемних обставин.

Після сніданку, зручно розмістившись у залі на м'якому дивані, Синіцин вкотре звернувся до моделювання й аналізу ситуації:

"Люди слабшають і гинуть від голоду, хвороб та виснажливої праці. Через це табір не виконує виробничого плану, що тягне за собою скорочення постачання продовольства. Й коло замикається... Стоп!.. Але ж такий стан справ має місце не скрізь. Чомусь чотири табори з тридцяти все-таки примудряються якимось чином виконати план!? А 26 – ні! Хоча принципи організації та норми державного постачання всюди однакові. Та й смертність у тих чотирьох значно менша. Напевно, постановка справ на місцях скрізь різна: неоднакові системи розподілу продуктів і стимулювання праці, також мабуть відрізняються й відносини між людьми та методи управління".

Старший майор ще й ще раз досліджував намальовану в голові спрощену схему задачі, оцінюючи можливості та перспективність шляхів її вирішення.

"Звичайно, у багатьох таборах є порушення, в деяких – дурні-керівники, – думав він. – Але чотири табори, які виконали план, проти двадцяти шести тих, котрі зірвали? Таке співвідношення свідчить про те, що виконання плану можна розглядати швидше як виключення з правил. Просто не сходиться дебет із кредитом. Хочуть отримати ефект, нічого не даючи взамін; а це важко, майже неможливо зробити. Втім іншого виходу немає..."

Чим більше досвідчений особіст міркував та аналізував, тим виразніше оголювалися вузли проблем, і тим меншими здавалися йому можливості їх вирішення в рамках існуючої системи відносин.

– Отже, – сказав він уголос, звертаючись до самого себе й ніби підбиваючи підсумок роздумів, – потрібні новатори, здатні згенерувати та втілити в життя нові рішення. І знайти їх можна лише на місцях, у таборах.

Визначивши такий стратегічний напрям, Олександр Іванович одразу ж розпочав обмірковувати тактичні питання:

"Насамперед – треба поміняти керівні кадри, – в умі жваво планував він. – Чоловік

п'ять-сім чесних, розумних хлопців та дівчат я знайду. Їх – в місця повного провалу. Нехай наводять у таборах порядок, визначають і впроваджують ефективні форми організації, експериментують, а також знаходять новаторів. Втім невід слід закидати ширше, інакше та, золота рибка, може до нього й не потрапити. А її цінність нині неймовірно висока – життя, і не тільки моє. Так що доведеться ризикувати та направляти в деякі, хоча й не найгірші табори, неперевіраних людей".

– Сашо, ти мене кликав? – почувши невиразні звуки, дружина Синіцина, Ольга, зайшла до зали та запитально поглянула на чоловіка.

Вона була старша на 5 років, і поруч із молодцюватим чоловіком виглядала майже людиною похилого віку. Колишня краса на той час уже покинула її, проте живі добрі очі так само, як і в молодості, іскрилися любов'ю та відданістю. Ольга Михайлівна пройшла все своє активне життя поряд з Олександром, намагаючись допомагати йому як у службі, так і в побуті. Разом із чоловіком вони виростили двох синів, які, у свою чергу, подарували їм онуків.

Наразі жінка мала звання старшого лейтенанта держбезпеки і працювала під керівництвом чоловіка. Вона була дуже ретельним та відповідальним працівником. Визнання розумової першості Олександра було для Ольги беззастережним і само собою зрозумілим. З іншого боку, вона безмежно довіряла чоловікові, на що той відповідав взаємністю. Завдяки природній обережності та самоконтролю обох, за все їхнє довге життя не було випадку, коли вони могли б дорікнути одне одному в розголошенні конфіденційної інформації.

У професійному плані Ольга Михайлівна була надійним, наполегливим та думаючим виконавцем, здатним тактично правильно організувати втілення у життя отриманих вказівок. Крім того, маючи гостру, чисто жіночу, інтуїцію, комунікабельність і консервативні погляди, вона часто більш об'єктивно оцінювала міжособистісні стосунки й виступала тим запобіжником, який періодично стримував енергію чоловіка, спрямовуючи його безпечнішим шляхом.

У свою чергу Синіцин розумів і цінував роль дружини у своєму житті, вважаючи її достоїнства вдалим доповненням до своїх переваг та недоліків. Займаючи високе становище у НКВС, він намагався в міру сил тримати Ольгу поруч із собою; при цьому небезпідставно припускав, що тут вона принесе більше користі. Олександр часто радився з нею, бажаючи порівняти свою, часто революційну, точку зору із консервативним баченням дружини. Нерідко це давало можливість знайти більш виважене та прийнятне рішення.

– Оленько, – Олександр Іванович ніжно подивився на свою половинку, – присядь, будь ласка, мені треба з тобою порадитись.

– Що трапилося? – дружина сіла на табуретку і, як старанна учениця, приготувалася слухати.

За непрямыми ознаками поведінки чоловіка вона вже давно зрозуміла, що його щось турбує, і готова була за першим покликом кинутися на допомогу.

– Знаєш, те завдання Берії виявилось на перевірку набагато складнішим, ніж

здавалося на перший погляд. Боюся, з наскоку його вирішити не вдасться. Справа в тому, що фактична кількість продуктів, які надходять у табори, недостатня не те що для виконання плану, але навіть і для лежання на ліжку. Люди виснажуються й гинуть, а це стає причиною ще більшого зриву виробничих планів та подальшого скорочення обсягів продовольчого постачання. Це порочне коло, з якого немає виходу стандартними методами.

- Я припускала, що буде щось екстраординарне, вже коли Берія вирішив зібрати весь розширений актив НКВС. А коли він особисто поставив кожному завдання, відпали останні сумніви, - Ольга Михайлівна співчутливо подивилася на чоловіка. - Німці захопили надто великі території, і нам елементарно не вистачає ресурсів. А тепер пошуки відсутніх ресурсів наше керівництво переклало на підлеглих. Я права?

- Загалом, так, - сказав Олександр Іванович, киваючи головою, - однак це не позбавляє нас необхідності вирішувати поставлені завдання.

- А наскільки серйозними можуть бути оргвисновки?

- Думаю, дуже серйозними, особливо у разі провалу. Сталін із Берією і в мирний час не гидували крутими заходами, а на межі катастрофи й зовсім ні перед чим не зупиняться. У них один універсальний метод управління - терор, - Олександр уважно глянув у вічі дружині й переконався, що вона чітко розуміє всю міру відповідальності та небезпеки.

- Що ти вирішив робити? - тихо спитала Ольга. Вона була певна, що чоловік уже має план дій.

- По-перше, треба змінити керівництво в найгірших таборах. З цією метою я маю намір задіяти всі наші можливі кадрові резерви. Сподіваюся, тямущі люди хоча б зможуть навести там порядок.

- Але чи вистачить тобі повноважень? Начальниками таборів часто-густо є чийсь улюбленці, протеже...

- Завдання мені ставив особисто Берія; значить, і звітувати про хід виконання я зобов'язаний напряму йому. Думаю, мені вдасться заручитися його підтримкою. Лаврентій - досить розумна та практична людина, до того ж він і сам, мабуть, серйозно наляканий. Тут уже не до кумівства - потрібні результати.

- Вважаєш, кадровий десант виправить ситуацію? - з недовірою зауважила Ольга. - Від зміни начальника табору продуктів-то не додасться.

- Це правда, однак такий хід дозволить хоча б на якийсь час зупинити скочування у прірву, стабілізувати становище й побачити об'єктивну ситуацію зсередини, - із запалом відгукнувся Синіцин.

- Ну, припустімо, стабілізував, побачив, а що далі: де взяти продовольство, як виконувати план!? Від тебе ж цього вимагають? - резонно парирувала дружина.

- Поки не знаю, - зізнався чоловік. - Потрібно шукати всюди розумних і чесних людей, давати їм владу - це вже буде пів справи. А потім спонукати їх до прояву організаторських, технічних та інших талантів, ініціативи. Випробовувати їхні ідеї, знову шукати і пробувати. А все найкраще, що виправдало себе, - впроваджувати

повсюдно.

- Що ж, логічна схема виглядає переконливо. Втім де їх набрати, цих чесних, розумних, талановитих?

- Серед політичних. Згадай наших друзів, яких забрали. Там, у таборах, - вони і такі, як вони. Їх просто потрібно знайти, поставитися до них по-людськи та стимулювати до застосування своїх здібностей! - Олександр Іванович перевів дух.

- Але ж виявити їх новоприбулому начальникові табору буде не так просто. Тут потрібні інтуїція, знання людей і психології. Хто в нашому відділі, наприклад, годиться на таку роль? - жінка на кілька секунд задумалася. - Велянин?.. Соколко?.. Ухницька?.. Бірман?.. Мабуть, усе.

- Відверто кажучи, я на всіх них дуже сподіваюся. Проте особливі надії покладаю на твою допомогу: щодо точної інтуїтивної оцінки людей тобі немає рівних, - Олександр впритул подивився на дружину.

Його слова не були лестощами - вони були чистою правдою, в якій він не раз переконувався протягом спільного життя. Незважаючи на ймовірні прикрі наслідки, котрі випливали із останньої фрази, Ользі було приємно почути з вуст чоловіка високу оцінку своїх якостей.

- Мабуть, ти маєш рацію. У такій ситуації це найкраще, що я можу зробити для тебе та всієї нашої сім'ї, - утрунтувала вона.

Ользі Михайлівні не хотілося розлучатися з чоловіком, втрачати друзів і відчуття затишку, однак вона ясно уявляла, що на кону стоять життя багатьох рідних людей. А як кадровий співробітник держбезпеки старший лейтенант Синіцина вміла сприймати сувору необхідність із честю.

- Признач мене в найгірший із таборів, - жорстко сказала вона, глянувши на чоловіка впевненим хльостким поглядом, таким самим, який наповал уразив серце молодого Олександра 30 років тому.

- Найгірший визначити не так просто. З десятків таборів перебувають у катастрофічному становищі то за одним, то за іншим показником, або навіть за кількома. А де гірше чи краще - можна встановити лише об'єктивно порівнявши їх. Саме з цією метою я й маю намір послати весь мій "кадровий десант" до проблемних таборів. Та ще для пошуку там чесних і розумних людей, які мають знайти вихід із глухого кута.

- А що збираєшся робити ти? - запитала Ольга.

- Об'їду найкращі табори, вивчу на місці переваги та недоліки організації їхньої діяльності. Сподіваюся, що ховати там нема чого, й за кілька днів можна буде розібратися з кожним таким табором. Потім складу вашу і свою інформацію, проаналізую, а там видно буде...

Через день десятеро найкращих співробітників місцевого НКВС, відібраних старшим майором Синіциним, були призначені керівниками таборів і вирушили до нових місць роботи виконувати завдання шефа. Воно полягало у наведенні порядку та виконанні виробничих планів шляхом залучення до управління кращих людей із

ув'язнених. Особливо наполягав Олександр Іванович на стимуляції ініціативи знизу й пошуку нестандартних рішень.

Старшого лейтенанта Ольгу Синіцину було призначено на посаду начальника табору "і"/6. Його вона обрала сама після того, як упросила чоловіка показати їй надіслані з місць звіти. Саме табір "і"/6 жінка оцінила як найгірший.

План Кідмана

1942 рік, березень. Виправно-трудоий табір "і"/6.

Прочухан, отриманий від начальника табору, спонукав оперуповноваженого Михайла Кідмана до нестандартного мислення. Йому було зрозуміло, що Попенков незадоволений ходом вербування і хоче будь-що скоріше зламати цього Шаблю. А отже, можна не боятися засудження начальства та застосувати деякі не цілком легальні методи переконання.

Тому протягом дня Кідман іще раз ретельно проаналізував наявні в справі Петра документи, зіставляючи їх із відповідями на запити щодо родичів ув'язненого, які недавно надійшли з українського архіву НКВС. У результаті вдалося знайти деякі потенційно вразливі місця. Виявилось, що цей упертий стоїк дуже прив'язаний до своїх батьків; про це свідчили певні непрямі дані.

Щойно особіст усвідомив цю слабкість підопічного, в його голові одразу ж дозрів, як йому здавалося, по-єзуїтськи блискучий план. Протягом часу, що залишався до допиту, Михайло подумки відточував деталі. Як пес, котрий почув дичину, оперуповноважений гарячково перебирав у думці можливі варіанти розвитку подій, намагався змодельювати ситуацію та реакцію "об'єкта".

Зупинившись на найефективнішому, з його точки зору, алгоритмі дій, він узяв офіційний бланк і написав на ньому з десятків рядків, ретельно обмірковуючи кожне речення. НКВС-ник підготував ще кілька документів, поклав усе до папки в тій послідовності, як збирався задіяти під час допиту, подивився на годинник. До початку заходу залишалося близько пів години.

Кідман кілька разів нервово пройшовся з кінця в кінець кабінету, наблизився до вікна, різко відсмикнув штору й глянув у темряву, намагаючись роздивитись силует барака, в якому мешкав "об'єкт". Нічого не побачивши, він досадливо прикусив верхню губу, потім тричі стиснув і розтиснув кулаки, схопив зі столу пачку цигарок та нервово закурив. Спершись задом об край підвіконня, Михайло зробив кілька затяжок поспіль, проте заспокоїтись не вдалося. Опер змусив себе повільно докурити цигарку, сів за стіл, як учень, склавши руки.

"Треба починати, – подумав він, не дочекавшись наміченої години, втім відчувши деякий спад емоцій, – головне – самому не перегоріти. Інакше вся процедура може піти

наперекосяк".

Кідман рішуче підвівся, відчинив двері й покликав постового.

Нічний допит

1942 рік, березень. Виправно-трудовий табір "і"/6.

Вечірня повірка закінчилась, і ув'язнені поспішили кожен до своїх нар. Люди хотіли максимально насолодитися цими короткими хвилинами "вільного часу" перед сном, які були чи не єдиною віддушиною у безпросвітній гонці за виживання.

Більшість присвячувала цей відрізок свого існування спілкуванню, ремонту одягу та взуття, читанню, підготовці до завтрашнього дня. Проте Петро мав лише одне бажання – спати! Примарна надія, що сьогодні вночі оперуповноважений раптом "забуде" провести черговий допит, виглядала знущенням, навіть незважаючи на те, що все єство хлопця ревно сподівалося на такий перебіг подій.

Змучений 12-годинним робочим днем, вичавлений, як лимон, безсонними ночами й голодом, Петро, не чекаючи команди "відбій" та не роздягаючись, кинувся на нари і тут же заснув. Через 15 хвилин він відчув, як хтось завзято трясє його за плече, примовляючи: "Ув'язнений Шабля, на допит до оперуповноваженого!"

"Знову?! Ну коли ж це скінчиться?!" – такими були думки Петра, який при цьому силівся перейти від стану сну до дійсності.

Вал люті прокотився по спині та вдарив у виски. Однак бідолаха зробив над собою зусилля, повільно підвівся, одягнувся і в супроводі охоронця побрів на черговий нічний допит.

...

– Прізвище! – свіжий, бадьорий оперуповноважений Михайло Кідман, прозваний ув'язненими Мойшею, продовжував свою щонічну виставу, котра надміру затягнулася.

– Шабля, – Петро сидів на стільці та спостерігав, як НКВС-ник неквапливо висуває шухляду письмового столу, виймає звідти аркуш паперу, потім олівець, лінійку. Акуратним рухом руки оперуповноважений переміщає чорнильницю у зручне положення, мацає в неї перо й повільно записує щось угорі листа. Лінійка лягає десь біля межі тексту, і ось уже олівець проробив жирну лінію, яка ніби підводить ризику під вступною частиною.

– То як Ви кажете Ваше прізвище? – невинне питання опера вкотре вивело Петра зі стану рівноваги.

– Шабля! – уже з натиском повторив ув'язнений.

"Звісно, за три тижні щонічних допитів ти ніяк не зможеш запам'ятати моє прізвище! – подумки вилаявся Петро. – Тепер кілька разів перепитай ім'я, по батькові, рік народження, статтю, за якою засуджений, її повне формулювання, місце

народження, останнє місце роботи, яким органом НКВС заарештований, яким судом засуджений..."

- Ім'я, - безпристрасно продовжив Кідман.

- Петро, - відповів допитуваний. М'язи, котрі втомилися за день роботи, вимагали відпочинку, плечі самі собою опускалися все нижче й нижче, а спина мимоволі зливалася зі спинкою стільця.

Представник державної безпеки каліграфічним почерком вивів ім'я на аркуші, взяв промокальний папір, поклав його поверх написаного і кілька разів притиснув долонею до столу. Потім двома пальцями підчепив промокашку і, перевернувши в повітрі, відклав її убік.

- По батькові, - тихо вів далі Кідман.

- Данилович, - якось уже на автоматі промимрив Петя; очі злипалися, боротися зі сном ставало несила.

- Відповідайте чіткіше, будь ласка! Ви не у дружини в ліжку! Тут державна установа, а Ви - ворог народу! Так що потрудіться точно дотримуватися процедури допиту! - оперуповноважений зірвався на вереск, скочив зі свого місця, зсунувши стілець так, що той повалився ззаду на підлогу. На довершення він сильно стукнув кулаком по столу і люто подивився на свою жертву. - По батькові!

- Данилович! - голосно промовив Петро.

Нескінченні нічні допити призвели до того, що хлопець знав цю знущальну процедуру напам'ять, розумів механізми впливу всіх цих шитих білими нитками єзуїтських прийомів. Але протистояти фізіологічним потребам свого організму у відпочинку та сні було вище його сил.

- Рік народження, - НКВС-ник, здавалося, заспокоївся, підняв повалений стілець, сів на нього і знову перейшов на заколисуючий тон. В цьому полягала "родзинка" допиту, рекомендована до застосування начальником табору лейтенантом держбезпеки Попенковим: ув'язненому необхідно якнайдовше не давати заснути, тримаючи його постійно у стані неспання. При цьому потрібно провокувати жертву до засинання. Втім як тільки та почне наближатися до межі сну і яви, застосовувати різкі психологічні й фізичні впливи.

...

З початку допиту минуло вже більше години, а Кідман все ще "випитував" у Петра обставини його "контрреволюційної діяльності", місця перебування під час слідства, статті Кримінального кодексу, за якими той був засуджений, причини відмови від визнання себе винним тощо, тощо.

Всі ці матеріали були у справі. Мало того, щоночі на допитах оперуповноважений ставив практично ті самі питання та чув на них ті самі відповіді. Однак суть такої процедури полягала в іншому: безсонням потрібно було довести "об'єкт" до крайнього нервового й фізичного виснаження з таким розрахунком, щоб до моменту оголошення ключової пропозиції про секретну співпрацю з керівництвом табору у в'язня було лише одне бажання - якнайшвидше закінчити муки та нарешті заснути.

"Для головного питання поки що не час, - подумав Кідман, оцінюючи стан підопічного, - сьогодні цей хохол щось надто бадьорий, ніби й не було трьох тижнів наполегливої психофізичної обробки".

- Хто був керівником Вашої терористичної організації? - прокричав Михайло, різко струшуючи Петра за плечі та втупившись своїми риб'ячими очима в якусь точку, що знаходилася за спиною допитуваного.

- Я не перебував у жодній терористичній організації, - відповів ув'язнений.

Сьогодні він з останніх сил намагався триматися, оскільки відчував, що його терпіння добігає кінця.

...

Наприкінці другої години "бесіди" Кідман відчув, що нерви "об'єкта" починають здавати. Про це свідчив той факт, що на запитання про судимість батька Шабля, замість стандартного "Нічого з цього приводу я сказати не можу", дозволив собі дати оцінювальне тлумачення - "Мій батько ні в чому не винен".

"Настав час переходити до домашньої заготовки", - подумав Михайло й іще раз прокрутив у голові свій хитромудрий план дій.

Оперуповноважений вийняв із папки оформлений за всіма правилами діловодства офіційний лист. Це був запит особливого відділу одного зі спецтаборів по фільтрації колишніх військовослужбовців Червоної Армії, які перебували в полоні та оточенні противника. Єдиним вузьким місцем цього "документа" було те, що на ньому стояла печатка зовсім іншого закладу. Опер поклав папір на дальньому від Петра кінці столу таким чином, щоб той бачив наявність гербової печатки, проте не міг розібрати тексту на ній. Потім на стільниці було розміщено ще кілька документів з іншої пухлої теки, що містила матеріали у справі Петра.

- До нас надійшов запит, - Кідман узяв з краю стола папір із печаткою, потряс ним перед собою, а потім поклав документ на колишнє місце, - зі спецтабору по фільтрації колишніх військовослужбовців Червоної Армії, котрі перебували в полоні у супротивника, - в повній відповідності до правил театрального мистецтва, Михайло витримав паузу. - У цьому запиті колеги просять повідомити їм подробиці Вашої справи, а також зробити додаткове дізнання щодо оцінки благонадійності Вашого батька, Шаблі Данила Капітоновича, який тривалий час перебував у німецькому полоні.

Несподіваний поворот допиту змусив Петра насторожитись. Нічого хорошого чекати не доводилося. Він нервово провів кистями по обличчю, потім стиснув їх у замку і з силою поклав на коліна, намагаючись відігнати сон.

"Руки трясуться, - принагідно зазначив ув'язнений, - це недобрый знак".

- А ось ще два документи, - розігрував далі свою комбінацію Кідман. - Один із них потребує Вашого підпису - це угода про секретну співпрацю з органами НКВС, - оперуповноважений акуратно поклав уже заповнений бланк перед Петром. - Якщо ж Ви відмовитеся його підписати, - я негайно відправлю за місцем вимоги ось цю відповідь на запит щодо Вашого батька! - вигукуючи ці слова, Кідман схопив інший лист, усіма грудьми наліг на стіл і, витягнувши руку, підніс до обличчя Петра готовий

до відправки документ із підписом та печаткою табору.

Секунду потримавши папір в такому положенні, він із силою стукнув ним по столу перед ув'язненим, потихеньку притягнув руку до себе і повернув тіло у вихідний стан; при цьому очі його витріщилися настільки, що здавалося ось-ось вилетять з орбіт.

Петро відчув, як сверблячий холодок, зародившись десь у потилиці, пробіг по спині та зник в ділянці тазу. Відразу після цього гаряча хвиля прилила до скронь, заповнила всю голову й почала повільно спускатися вниз по тулубу.

"Сволоти! Гниди! Гади! – гнівні почуття вибухнули у голові Петра ще під час тиради НКВС-івця. – Вирішили бити в найбільочіше місце", – виникло трохи пізніше сиротливе здорове судження.

Щоб хоч якось вислизнути з-під валу власного гніву, ув'язнений добряче вщипнув себе за обидва стегна, міцно стиснув зуби, але впоратися з розшалілими нервами не вдалося.

Його очі опустилися на документи, що лежали перед очима. Зверху знаходився лист із відповіддю на запит фільтраційного спецтабору:

"Додатковим оперативним дізнанням встановлено, що Шабля Данило Капітонович сприяв шпигунській діяльності свого сина, Шаблі Петра Даниловича, допомагав йому організовувати антирадянську мережу в селищі Томаківка за місцем проживання", – прочитав Петро абзац, котрий розміщувався в центрі аркуша.

– Як бачите, документ засвідчений підписом, печаткою та повністю готовий до відправки. Тож вибір у Вас невеликий. Адже Ви чудово розумієте, які наслідки матиме така наша відповідь для Вашого батька, – підлив масла у вогонь Кідман.

У душі він тріумфував, оскільки трюк із липовим запитом пройшов "на ура". Та й ефект від розіграного спектаклю перевищив усі очікування: це було написано на обличчі впертого хохла.

"Тепер тільки б не упустити ініціативу і не видати своїх емоцій", – подумав опер.

– Так як? Невже Ви не розумієте, що вибору у Вас немає? – з натиском уголос сказав він, бажаючи якнайшвидше додати "об'єкт".

Так, Петро це розумів. За розповідями співлагерників, які пройшли страшне горнило контррозвідки, він дуже добре знав, чим може закінчитися для колишнього військовополоненого така відповідь на запит про благонадійність – лише розстрілом. Але він також знав і те, що не зможе поважати себе, якщо стане сексотом. Це було для нього гірше смерті.

Петро навіть не усвідомив, а якось фізично відчув, що його загнали в глухий кут. Як це бувало з ним і раніше у безвихідних моральних ситуаціях, кривавий туман застелив розум, а в голові спрацював невідомий та безконтрольний механізм, котрий пробудив усередині якогось оскаженого ведмеда, що діє до абсурдності алогічно і змітає все на своєму шляху.

– Та пішли ви всі до чортової матері! Сволоти! Гади! Скоти! – загорлав Петро, жбурляючи папери в обличчя оперові. – Бачив я вас всіх у гробу разом із вашим начальством, залякуванням та вашими методами! – він різко зірвався з місця, схопив

стілець і з розмаху запустив ним у Кідмана. – Хоч ріжте мене, а донощиком я не буду! Тільки мертвого зможете мене сюди притягнути! – вивергаючи цю лайку, збожеволілий мужик, що зірвався з гальм, круто розвернувся й метнувся до виходу, зі страшною силою грюкнув дверима, вихором пронісся повз якусь групу переляканих людей у коридорі та попрямував до свого барака.

– Що тут відбувається? – запитала старший лейтенант держбезпеки Ольга Синіцина, заходячи разом із Попенковим та іншими керівниками табору до кабінету Кідмана.

Опер поспішно виліз із-під столу, куди сховався було, ухиляючись від кинутого Петром стільця. Одночасно він намагався за обстановкою зрозуміти й оцінити ситуацію; зрештою нашвидкуруч отряхнувся, поправив форму.

– Оперуповноважений Кідман, – представився НКВС-ник, починаючи здогадуватися про сенс того, що діється, і витягуючись перед начальством у струнку. – В процесі допиту ув'язненого виникли ускладнення, – зніжковівши, відрепортував він.

– Прізвище ув'язненого? – наполегливо поцікавилася нова начальниця табору.

– Шабля.

– Принесіть до мого кабінету його справу, – зажадала Ольга Михайлівна. – А тепер продовжимо обхід адміністративного приміщення, – звернулася жінка до супроводжуючих.

Огляд дворів

1933 рік, квітень. Колгосп "Хлібороб" Томаківського району.

На третій день відрядження комісія Томаківського райвиконкому з самого ранку рушила в дорогу. Відстань між колгоспами "Могутня" та "Хлібороб" становила не більше десяти кілометрів. Утім дорога, якою довелося їхати підводі, більше скидалася на сукупність засохлих колій. Переважно це були торішні сліди від коліс, залишені транспортними засобами ще під час осіннього бездоріжжя. За зиму краї ритвин згладилися; тому, рухаючись по них, віз хоча й добряче розгойдувався у різні боки, але принаймні без надто різких стрибків.

Справжнім же кошмаром для підводи та людей, що в ній сиділи, були свіжі весняні колії, пророблені у багнюці, мабуть, близько тижня тому. Швидше за все, бричка, котра роздвобала стільки вибоїн, прослідувала як у прямому, так і в зворотному напрямку. І тепер чотири глибокі канави з гострими засохлими краями, залишені її колесами,

перемежувались із такими ж глибокими ямами від кінських копит. У процесі їзди ковдобини, горбки та ритвини, з якими зустрічався транспортний засіб, громохкою луною віддавалися як у головах, так і в усіх інших частинах тіла членів комісії. На додачу то тут, то там на дорозі красувалися повноводні калюжі, що були за сумісництвом іще й сховищами мулу та пастками для коліс, із яких підводу часом доводилося витягати мало не на руках.

Коли на шляху траплявся особливо різкий і глибокий провал, або дуже високий горб, чоловіки дружно лаялися. Періодично, щоб уникнути нестерпної тряски на найжахливіших ділянках дороги, вони зіскакували на землю та проходили частину шляху пішки.

Приблизно на півдорозі свіжі колії звернули вліво, і їхати стало трохи легше; принаймні, не було таких шалених здригань підводи.

Нарешті, майже через півдня шляху, вдалині показалося село. Мандрівники його побачили не відразу, бо воно причаїлося за поворотом глибокого яру. Крім того, високі тополі разом із хмарами, котрі досить щільно затягли горизонт, нібито маскували селище від стороннього погляду. Але ось весняні сонячні промені ринули в невеликий просвіт чистого неба й чітко проявили побілені стіни та солом'яні дахи хаток. Де-не-де особливо виділялися спрямовані майже перпендикулярно променям черепичні скати, які інтенсивно відбивали світло і були схожі, таким чином, на спрямовані догори яскраві прожектори. У міру наближення до села ще одним осередком уваги став невеликий, майже ідеально овальний ставок, що періодично виблискував на сонці залишками льоду. Він примикав до далекої околиці та був, швидше за все, утворений невеликою пересихаючою річечкою, котру перегородили дамбою.

Коли з пагорба все село відкрилося мандрівникам, Данило за бухгалтерською звичкою взявся рахувати хати: їх було тридцять сім. Розміри й зовнішній вигляд будівель свідчили, що тут живуть переважно міцні середнячки.

- Щось не видно слідів бурхливої діяльності колгоспу, - промовив Дем'ян, коли стало можливим роздивитись крайні двори.

- Так, справді, підозріло тихо, - погодився з ним і Кузьма, спрямовуючи підводу на найближчу вулицю.

- Давайте заїдемо в якийсь двір та запитаємо людей, де знаходиться контора або садиба голови колгоспу, - запропонував Данило.

- Підрулюй до цього, - скомандував Дем'ян Кузьмі, облюбувавши великий будинок під черепичним дахом.

Конюх під'їхав до високого клена, котрий ріс біля паркану, прив'язав до нього повід.

Зайшли на просторе подвір'я, проте всупереч очікуванням, не почули собачого гавкоту. Ніхто не вийшов і назустріч гостям. Підійшовши до входних дверей, чоловіки побачили, що вони прочинені. Постукали, однак відповіді не було.

- Може, спробуємо увійти, - із сумнівом сказав Кузьма, - мабуть, якийсь старий лежить на ліжку й не може встати.

Ще не дослухавши його, Дем'ян штовхнув двері.

Усередині нікого не було. Якби не шар пилу, який осів майже на всіх речах, та не випотрошені комора й кухонний стіл, можна було б подумати, що господарі вийшли на хвилинку до сусідів і ось-ось повернуться.

- Тут не живуть уже щонайменше кілька місяців, - констатував Данило.

Товариші мовчали. На всіх навалилося якесь щемливе відчуття порожнечі та безвиході.

- Хтось чужий тинявся по хаті - мабуть, шукав продукти, - припустив Дем'ян, показуючи на відкриту скриню для їстівних припасів, біля котрої валялися розкидані по підлозі мішки, миски, ящики і коробки.

- Але й злодії заходили до будинку не менше місяця тому, - зауважив Кузьма, проводячи пальцем по запиленому дну миски, що уткнулася мордою в підлогу.

- Не подобається мені це, - із протягом сказав Дем'ян.

Чоловіки переглянулись. Усі були розгублені.

- Ходімо на сусіднє подвір'я - може там хтось є, - намагаючись відігнати погані думки, з надією в голосі запропонував Данило.

Але і Дем'ян, і Кузьма підсвідомо відчували, що й у розміщеній поруч хаті їх чекає аж ніяк не радісна картина. Як би там не було, пропозиція Данила була раціональною, а відтак усі дружно рушили до сусіднього двору.

Реальність виявилася куди страшнішою за похмурі припущення. Щойно члени комісії відчинили незамкнені двері, в ніс садонув сморід від гниючої плоті. Перемагаючи огиду, чоловіки пройшли всередину приміщення. Там на ліжку лежав напіврозкладений труп старої жінки.

Не витримавши цього жахливого видовища, Дем'ян вибіг надвір. Кузьма став, як укопаний, не в змозі поворухнутися. Данило ж зробив кілька кроків уперед, швидко оглянув обстановку в кімнаті, а потім кинувся геть. По дорозі він спробував випхати на свіже повітря й остовпілого конюха.

- Давай, давай, іди геть звідси! Нам тут більше робити нічого, - примовляв Данило, підштовхуючи Кузьму до рятівного виходу. Той розсіяно мотав головою зі сторони в сторону; здавалося, що його свідомість перебуває десь далеко.

Вийшовши у двір, Данило побачив Дем'яна. Голова комісії, вхопившись за стовбур клена, марно намагався вгамувати блювотний рефлекс. На нього спантеличено вилупився Гнідий, котрий, мабуть, ніяк не міг усвідомити, що відбувається.

Кілька хвилин знадобилося приголомшеним людям, щоб прийти до тями. Потім, не кажучи ні слова, вони насилу залізли на підводу і потихеньку рушили далі. Заходити в наступні будинки не було ні найменшого бажання.

- Давайте просто проїдемо вулицею; напевно, ми десь побачимо людей, або помітимо ознаки їхньої життєдіяльності - дим із труби, домашніх тварин, свіжі сліди, - запропонував Данило.

- Справді, - зрадів Дем'ян цій простій думці, яка, можна сказати, лежала на поверхні, - нічого нам нишпорити по всіх дворах підряд. Зайдемо туди, де є люди.

На цьому варіанті й зупинилися.

Віз зі скрипом торохтів по безлюдній вулиці, геть-чисто позбавленій будь-яких свіжих свідчень того, що по ній хтось пересувався. Троє чоловіків інтенсивно крутили головами, намагаючись розгледіти в осиротілих житлах хоч якісь ознаки життя. Але марно.

- Стій, стій! - раптом викрикнув Дем'ян, тицяючи пальцем кудись управо. - По-моєму, он до того сараю забігла кішка! Пішли туди!

Всі дружно зіскочили з підводи та кинулися в указане подвір'я. Втім на дверях будинку висів величезний замок. Члени комісії походили по двору. Оглянули сарай. До його задньої стіни була приставлена дерев'яна драбина, а у нижньому кутку горищних дверей знаходився випиляний квадратний лаз для кішки.

- Кішка тут, може, й живе, - сумно посміхнувся Кузьма, - та вона, певне, єдиний мешканець цього житла.

- Мабуть, ти маєш рацію, - погодився Данило.

Рух підводи з членами комісії відновився за відпрацьованою процедурою. Ще кілька разів чоловікам привиділося було якесь пожвавлення у дворах, і виникала слабка надія побачити людей. Але, як виявилось, ознаки життєдіяльності виказували лише горобці та синиці. Натомість в одній із хат члени комісії виявили ще два трупи.

Далі приголомшені люди їхали вже за інерцією, без жодної надії зустріти бодай одну живу душу. Гнідий ліниво переставляв копита, а чоловіки, що сиділи на підводі, тупо дивилися кожен у свій бік, невидючим поглядом уп'явшись кудись поперед себе. Вони вже не крутили головами, не розглядали двори. Єдине, чого їм хотілося, - якнайшвидше завершити цю свою сумну місію, суто формально довівши до кінця доручену справу.

Приречений

1942 рік, березень. Виправно-трудоий табір "і"/6.

Тільки пройшовши пів дороги до барака, Петро усвідомив, що просувається у виючій пурзі без верхнього одягу: в нападі люті він забув одягнути тілогрійку й шапку, залишені у передбаннику біля кабінету оперуповноваженого. Сильний мороз, вітер і сніг протверезили його: як наслідок, гнів, який виник під впливом імпульсу, поступився місцем осмисленому сум'яттю та страху.

На мить хлопець зупинився, обмірковуючи рішення. Першим поривом було плюнути на все і продовжити шлях. Утім навчений гірким досвідом поневірянь по закладах НКВС, він рішуче розвернувся й крокував назад до адміністративної будівлі.

"Гірше не буде, - подумав ув'язнений, - а залишатися без теплого одягу взимку безглуздо".

Повторна поява Петра біля кабінету Кідмана викликала в охоронця стан ступору.

На обличчі служаки протягом кількох секунд змінилися вирази здивування, захоплення й розгубленості. При цьому страж порядку не промовив жодного слова, лиш тільки провів поглядом дії ув'язненого, котрий, теж у повному мовчанні, швидко одягнувся і вийшов геть.

У бараку на гуркіт входних дверей та клуби морозного туману, які супроводжували входження Петі всередину приміщення, ніхто не звернув уваги; всі міцно спали після виснажливого трудового дня. Ліг на нари й Петро. Декілька хвилин тривожні думки ще тримали його в стані неспанья і нервової напруги, але потім сильна фізіологічна необхідність сну разом із приємним обволікаючим теплом зробили свою справу.

"Будь що буде", – вже на межі між сном та явою підсумував свої переживання молодик і відпустив організм у такий бажаний та затишний світ забуття.

...

– Підйом! – ранкові крики охорони, як завжди, швидко перевели Петра в бадьорий стан.

Пара додаткових годин сну зробила свою справу, й організм кожною клітинкою відчував приплив освіженої енергії. З граничною ясністю працював також мозок, хоча нічого втішного він, на жаль, не обіцяв.

"Нічний зрив, безумовно, може мати для мене катастрофічні наслідки, – розмірковував Петро. – Найімовірніше, адміністрація табору вже сьогодні зробить оргвисновки, які, поза всяким сумнівом, означають посилення і без того драконівського режиму. У кращому разі це буде карцер, а в гіршому – відправка до табірної пункту "Дальній".

Ця назва мала серед ув'язнених зловісний символічно-саркастичний відтінок: табірний пункт був настільки "дальнім", що з нього ще ніхто й ніколи не повертався.

Апатія та байдужість раптом нарінули на Петра. Він розумів безвихідь ситуації, усвідомлював марність будь-яких дій.

"Не піду на роботу", – вирішив приречений і залишився ще певний час лежати на нарах.

З висоти другої полиці він спостерігав за звичною ранковою метушнею барака, в якій люди були схожі на мурах, що упорядковують свій мурашник.

– Петю, ти що, захворів? – стурбовано запитав сусід по нарах Віктор, один із тих небагатьох товаришів по нещастю, кому вдалося вижити ще з часів етапу по випаленому південноукраїнському степу.

– Гірше, – відповів Петро, – вночі на допиті я послав подалі оперуповноваженого і запустив у нього стільцем.

– Ти що, з глузду з'їхав?! Це ж вірна смерть! Тепер вони не будуть із тобою цяцкатися, а просто знайдуть швидкий спосіб відправити на той світ! – переляканий Віктор не міг повірити своїм вухам.

– Я знаю, але що поробиш?!.. – Петін згаслий погляд байдуже ковзнув на входні двері, які в черговий раз відчинилися, випускаючи кілька ув'язнених, що поспішали до їдальні. – Ну, не витримав я, зірвався! І якщо вже так вийшло – значить, судилося мені

здохнути, як собаці, зараз, а не через місяць.

Тим часом Віктору вистачило кількох секунд, щоб оговтатися від шокуючої інформації. Він швидко оцінив становище та зрозумів, що другові нині вкрай необхідна моральна підтримка.

- Кидай себе жаліти! - з натиском сказав Віктор. - Ти завжди був для мене прикладом стійкості. Не смій розклеюватись і зараз! Зберися, підготуйся до найгіршого, але не здавайся! Згадай, через що ми пройшли за ці пів року?! Невже все для того, щоб тепер скласти лапки й чекати смерті?!

- Думаю, цього разу мені не вижити, - заперечив Петро, проте бойовий настрій друга посіяв у його душі крихку надію. Прості емоційні слова товариша були в той же час абсолютно логічними. А логіка була для Петі фетишем, здатним часом повністю перевернути всю його свідомість.

Віктор відчув, що зміг достукатися до здорового глузду друга.

- Мабуть, на роботу тобі йти не варто. З нарядником я домовлюся, та й хлопці у столярці підстрахують, - уже спокійніше сказав Віктор, - а от в їдальню та на розвід сходи обов'язково. І неодмінно потім займися підготовкою до дороги. Я думаю, тебе відправлять до табору на Висілках.

Говорячи останню фразу, Віктор покривив душею. Він розумів, що за таку провину призначать серйозніше покарання, ніж Висілки, куди відправляли в основному дрібних порушників дисципліни. Однак друг знав також і те, що Петро схильний вірити людям, прислухатися до їхньої думки. А отже, хоча б на якийсь час обнадійливі слова підстебнуть бідолаху до дій.

- Вставай і - до їдальні! Удачі тобі! - вже прямуючи до дверей, крикнув Віктор.

Ще кілька хвилин Петро лежав, перетравлюючи аргументи, висловлені другом. А потім рішуче підсумував свої почуття та думки:

"В одному він має рацію: не можна лежати й чекати смерті, треба боротися до кінця!"

Відкинувши ковдру, молодик у прискореному темпі зліз із нар на підлогу, одягнувся, прибрався та попрямував до виходу. В зв'язку з ранковою хандрою, котра було налинула на нього, сьогоднішній звичний графік дій виявився сильно зібганим, а значить, черга їхнього барака в їдальні, швидше за все, вже пройшла. І все ж таки Петро вирішив спробувати хоч якось поспідати.

Вийшовши на вулицю, він одразу ж на ходу зачерпнув жменю виблискуючого снігу і, пирхаючи, швидко умив ним обличчя. Озирнувшись навколо, хлопець із подивом виявив, що до ранку завірюха припинилася, а ранньовесняне сонце, яке сходить на горизонті, намагається пронизати пухнасте снігове покривало своїми косими променями. Повний штиль довершував ідилічну картину завислого в повітрі прозорого простору, насиченого світлою животворною енергією, що хльоскає через край. Петя вдихнув на повні груди, глянув у далечінь: похмурим дисонансом стирчала посеред синього неба темна оглядова вежа, оторочена понизу щупальцями колючого дроту.

Шлях до їдальні супроводжувався легким поскрипуванням сніжку під ногами та

важкими думками. Слава Богу, хоча б зі сніданком Петрові пощастило: через якусь заминку на кухні черга затрималась, а тому вдалося примоститись у хвості групи ув'язнених свого ж барака перед Віктором, котрий завбачливо став останнім і попередив оточуючих про друга.

- Ну, як баланда? - зацікавлено спитав Віктор колегу, що проходив повз із наповненою мискою.

- Густа! - задоволено констатував той.

Це була найкраща похвала їжі. В середовищі хронічно голодуючих, доведених до крайнього виснаження, істот ні про які смакові, а тим більше естетичні якості їжі не могло бути й мови. Значущою була лише кількість поживних речовин, котру ув'язнені оцінювали за єдиною доступною ознакою - густотою баланди.

У супроводі глухуватого цокаюче-брязкаючого звуку миска з юшкою проїхала по прилавку. Петро підхопив її та попрямував до свого місця за столом. Дивно, але баланда справді була густішою, ніж зазвичай, та і її кількість у мисці здавалася більшою. На додачу до всього, хлопцеві дістався ще й хлібний окраєць, що також вважалося удачею, адже зажарена кірка, на переконання зеків, була поживнішою за м'якуш.

Як тільки перша порція їжі опинилася в роті, все довкола перестало існувати. Протягом процесу її поглинання, спішного й наполегливого, як ураган, мозок майже повністю відключався від усього, що відбувається. Мали значення лише хліб і баланда, лише насолода від наповнення шлунку, лише ейфорія від угамування голоду.

Тільки коли стінки миски було ретельно відполіровано хлібною кіркою, а так званий чай випито до останньої краплі, лише тоді навколишня дійсність почала потихеньку повертатися до свідомості Петра. Він озирнувся: навпроти нього Віктор, акуратно змахнувши зі столу в долоню неіснуючі крихти, кинув їх до рота.

- Зайди в барак і почисти свої нички; склади все у речмішок, - тихо промовив товариш.

На цьому краю стола вони з Петром залишилися вдвох, а в їдальні панував характерний шум-гам. Тому Віктор міг, не боячись, спілкуватись із другом. Він поставив лікті на стіл, переплів пальці, притиснув їх до губ. Красиві чорні брови трохи піднялися, а очі спідлоба глянули на Петю. Потім, ніби наважуючись на щось, Віктор різко глибоко зітхнув, ущипнув себе великими пальцями за підборіддя, склав, як школяр, руки на столі й подався тулубом уперед, ближче до друга.

- Над моїми нарами ліворуч, друга колода, - є випадний сучок, - сказав він, а потім, після секундної паузи, продовжив: - Вийми його та візьми з дупла сухар; тобі він зараз потрібніший. А я пішов домовлятись із нарядником. Успіхів!

Віктор рішуче підвівся й попрямував до виходу.

- Дякую! - крикнув йому навздогін Петро, теж зібрав хлібні крихти, проковтнув їх і пішов до барака.

Діставши із загальновідомих та потайних місць свої "пожитки", він акуратно склав їх у речовий мішок. Потім якийсь час нишпорив руками по колоді над нарами Віктора.

Схованку було зроблено дуже майстерно, тому знайти її виявилось справою непростю. Нарешті це вдалося, й чорний пересохлий сухар теж перекочував до речей.

- Петю, що трапилося? - з акцентом запитав прибиральник барака, геть-чисто схудлий, із обмороженим обличчям, узбек, колишній учитель російської мови у себе на Батьківщині.

- Нічого, Умідє. Нагрубив оперуповноваженому, кинув по ньому стільця; тепер готуюся до відправки в табірний пункт для порушників дисципліни.

- Навіщо так зробив?! Погано буде! - стурбовано зарепетував Умід. - У "Дальній" пошлють, зовсім їсти не дають.

- Що зроблено, те зроблено - скоєного назад не повернеш... Значить, доля така, - Петро ще раз перевірів у мішку та кишенях основне приладдя ув'язненого. - Ну, не поминай лихом, Умідє! Може, й не побачимося більше.

Слова узбека, сказані від щирого серця, погіршили настрій. Адже Петро хотів вірити і вже майже повірив у судження Віктора про ймовірне його переведення до Висілків; усупереч здоровому глузду, всупереч логіці та досвіду. Умід же, озвучивши те, що було очевидним, рубав під корінь останню крихку надію на порятунок.

По вже протоптаній доріжці Петро пішов до будівлі санбарака, де було зосереджено лазню, пральню, перукарню та інші подібні служби.

"Треба привести себе в порядок, позаяк у табірному пункті для штрафників, швидше за все, очікує гігієнічне пекло на кшталт вагонних теплушок", - вирішив він.

Насамперед хотілося облити тіло цебром гарячої води, змити похмурі думки й хоч трохи розслабитися, поринувши у приємне мильне блаженство. Проте відразу зробити цього не вдалося. Зайшовши в банне відділення, Петро, на жаль, виявив, що величезний чан, який стоїть на плиті, ще не до кінця наповнений водою.

Банщик Федір, літній, сивий, як лунь, чоловік із запалими, зарослими жорсткою щетиною, щоками, якраз заніс чергову пару відер води, акуратно поставив їх біля плити. Не без зусиль він по черзі вилив уміст відер до чана і тільки після цього звернувся до Петра, котрий терпляче чекав у куточку.

- Митися чи прати? - діловито, з усвідомленням своєї значущості, запитав банщик. І, не дожидуючись відповіді, продовжив: - Вода нагріється не раніше, ніж за півгодини. Так що почекай, люб'язний.

- Мені б скупатися. Готуюся в дорогу, - повідомив Петро, - чи можна буде вклинитись?

- Гаразд, якщо не станеться нічого термінового - пуцу, помиєшся, - Федір відчинив дверцята печі, підкинув пару полін і задоволено, з почуттям виконаного обов'язку, присів на чурбаку біля плити.

- Дякую; піду тим часом спробую підстригтися, - скромно промовив Петя й вийшов із лазні.

Він наблизився до дверей, розташованих у далекому кінці коридору. На них красувалася акуратно прибита зовсім нова прямокутна табличка.

"Перукарня", -

прочитав Петро слово, вигравіруване великими рівними літерами. І нижче, дрібнішими буквами:

"Прийом відвідувачів з 8-00 до 20-00".

Тут працював його товариш по етапу, колишній зубний лікар Лейба, чоловік років п'ятдесяти із золотими руками й неспокійним, метушливим характером.

- Привіт, Лейбо! - звернувся хлопець до перукаря, - тебе ще не призначили зубним лікарем табору?

- Ні, Петю. У мене надто важка стаття - п'ятдесят восьма, - констатував перукар діловито. - Начальство проявляє пильність, не допускаючи мене до лікування зубів. Воно вважає, що я можу займатися шкідництвом на такій відповідальній посаді.

- Та що ти, Лейбо! Ти ж і мухи не образиш, - сказав Петро, посміхаючись.

- А ось "Особлива нарада" притримувалася абсолютно протилежної точки зору; тому я і знаходжуся тут, а не в Ростові.

Вимовляючи ці слова, Лейба почав стурбовано й пильно придивлятися до Петра:

- Щось ти надто вже веселий сьогодні, - поставив діагноз перукар, - та ще й у робочий час. Не на добро це. Що сталося, Петю? Зізнавайся!

Всю веселість Петра, як вітром здуло.

- Ти маєш рацію, Лейбо, - справи кепські. Я нагрубив оперуповноваженому і запустив у нього стільцем. Тепер чекаю покарання, - підтвердив юнак здогадки товариша.

У кімнатці запанувала гробова тиша. Лейба зі змішаним почуттям жаху та захоплення витріщив свої величезні очі на Петра.

- Овва-а... - тільки й зміг розгублено пробурмотіти перукар; потім проковтнув слину, що накопичилася в роті, та, хитаючи головою, підвів межу своїм емоціям: - Так, дійсно... Є вершини, для мене недосяжні...

Після цих слів він впав у стан заціпеніння. А Петя тим часом щосили намагався взяти себе в руки, щоб не дозволити жалю до самого себе знову заволодіти почуттями й розумом.

Через деякий час Лейба раптом різко вийшов зі ступору та почав гарячково перебирати можливі варіанти розвитку подій і виходу з ситуації:

- Та за це вони можуть запроторити тебе в "Дальній"... Треба щось робити! - заголосив він. - Може, тобі варто лягти до лазарету? Ну, там, температура, серцевий напад... Я міг би поговорити з головним лікарем, із Михаличем. Адже я йому лікую зуби.

- Це допоможе, як мертвому припарка, - із сумним сарказмом відповів Петро. - За таку витівку вони дістануть мене навіть на краю світу; та ще й Михалич може постраждати.

- А можливо, спробувати змитись у відрядження? Я чув, що збираються відправляти групу для підготовки до розробки нової ділянки лісу, - запропонував Лейба ще один варіант. - А там мине час, може, все й уляжеться?

- Пізно, групу сформовано, та і людей до неї узгоджує сам начальник табору, -

заперечив Петро. – А він тримає моє вербування в сексоти під невсипущим контролем.

Молодик досадливо скривився, різко махнув рукою, ніби відганяючи набридливу муху, та рішуче сів на стілець, призначений для клієнтів:

– А, ну їх! Чому бути – того не оминати, – жорстко сказав він. – Приведеш мене до ладу? – із натиском запитав Петро, показуючи на свою щетину та волосся. А потім після короткої паузи, глянувши прямо в очі перукарю, додав: – Востаннє?

Лейба зустрівся поглядом із хлопцем і побачив там суміш категоричності та безвиході. Йому стало шкода цього юнака, такого відчайдушного і водночас такого беззахисного. Сльози навернулися на очі немолодого чоловіка. Він згадав свого сина, котрого теж засмоктала кривава м'ясорубка останніх подій та про якого ось уже два роки Лейба нічого не знав. Серце підштовхувало перукаря хоч якось допомогти Петрові, втім як це зробити, він не уявляв. Тому кинувся виконувати те, що в його силах.

– Зараз, Петю, зараз, – примовляв Лейба, заправляючи за комір накидку зі шматка простирадла, – я зроблю з тебе красеня.

Зрештою перукар схопив помазок, макнув його в кухоль із водою та почав метушливо терти ним по шматку господарського мила у невеликій фарфоровій мисочці.

– Ось так... Твою м'якеньку юнацьку борідку ми поголимо одним махом, – із протягом мовив Лейба, наносячи густу білу піну на обличчя бідолахи.

Він хотів своїми діями відвернути і хлопця, й себе від важких думок, однак хоробрий, безрозсудний вчинок товариша не виходив у нього з голови.

– Але як же ж ти так примудрився?! Не зміг стриматися? Що вони тобі сказали? Що вони з тобою зробили? – не в силах чинити опір емоціям, перукар видав на гора відразу всі питання, які крутились у мозку.

– Кідман підготував папір, ніби додатковим дізнанням встановлено, що мій батько допомагав мені здійснювати шпигунську діяльність. Тата зараз перевіряють у фільтраційному таборі НКВС після полону. І якщо вони відішлють цей брехливий пасквіль – його розстріляють.

– А чого вони хочуть? – здивовано промимрив Лейба.

– Хочуть зробити мене сексотом, вимагають підписати угоду про таємну співпрацю, – відповів Петро.

Коли він вимовляв останню фразу, двері відчинились, і на порозі з'явилася новий начальник табору, старший лейтенант держбезпеки Ольга Синіцина у супроводі двох офіцерів. Швидким поглядом Ольга Михайлівна оцінила ситуацію.

– Це перукарня; ув'язнені користуються послугами відповідно до розробленого графіка, а також в екстрених випадках, – доповів один із офіцерів.

Начальниця табору зробила зупиняючий жест рукою, трохи нахилила голову.

– Це Ви були вчора вночі у кабінеті оперуповноваженого Кідмана? – запитала вона, звертаючись до Петра.

– Так, я, – відповів той.

– За півгодини зайдіть до мого кабінету. Я – новий начальник табору, – спокійно

сказала Ольга Синіцина й одразу ж перейшла до щойно перерваного процесу: - Продовжимо огляд, - запропонувала вона супроводжуючим.

Керівництво табору зникло за дверима, залишивши Петра та Лейбу в стані остовпіння.

- Ну от і все! Це кінець! - констатував Петро. - Зараз вона відправить мене у "Дальній".

Лейба тільки розгублено блимав, не в змозі щось вимовити. На повному автоматі він закінчив гоління; потім, не знайшовши нічого кращого, сів біля Петра та почав його заспокоювати:

- Нічого, не засмучуйся. Люди живуть скрізь - може ще й обійдеться... Скажи їй, що на тебе найшло затемнення, що ти визнаєш свою провину, - швидко тараторив Лейба, намагаючись подати Петі хоч якусь надію.

- Немає сенсу обманювати себе, - безапеляційно, але із виразом приреченості підвів межу Петро, - залишається просто з гідністю прийняти неминуче.

Молодий чоловік різко встав і попрямував до виходу.

- Прощай, Лейбо! Не поминай лихом, - голосно сказав він насамкінець та прикрив за собою двері.

Дід Свирид

1933 рік, квітень. Колгосп "Хлібороб" Томаківського району.

Поступово процесія під'їжджала до дальнього краю села. Знову стало видно ставок, однак тепер уже зблизька. Розглядаючи водойму, ще затягнуту кригою, проте вже покриту ділянками розталोї води, Данило раптом відчув страшну спрагу. Він інстинктивно потягнувся за флягою і зіткнувся поглядом з людиною, що стояла вдалині.

Пройшло кілька секунд, перш ніж йому вдалося усвідомити сенс побаченого. Нарешті зорову інформацію було оброблено, що й спричинило подальші дії.

- Кузьмо, зупинись! Там людина! - голосно сказав Данило, хапаючи конюха за рукав та тицяючи пальцем управо.

- Тпр-р-ру, - подав той свою фірмову команду коневі й відразу ж повернувся в напрямку, куди вказував Данило.

Чоловіки зішли з воза і, не поспішаючи, пішли до мешканця села. Той стояв, спершись на перекошений паркан та з цікавістю розглядаючи прибульців. На вигляд йому було років 60-70; точніше визначити поки що не вдавалося, оскільки більша частина фігури була прихована за тином. Довга сива борода прикривала низ його обличчя і майже торкалася краєм паркану.

- Здрастуйте, - зі змішаним почуттям радості й розгубленості привітався Дем'ян, -

ми представники Томаківського райвиконкому, направлені сюди, щоб дізнатися про ситуацію в колгоспі "Хлібороб" та доповісти про стан справ керівництву.

Тут голова комісії забарився. Він ніяк не міг визначитися, яке питання доречно ставити у ситуації, що склалася.

- Ну і як, довідалися? - запитанням відповів на вітання сельчанин.

- Ну, чесно кажучи, ми не зустріли в селі жодної живої душі.

- А ви й не могли нікого зустріти: я тут лишився сам; решта або втекли, або померли з голоду.

Не можна сказати, щоби фраза, котра прозвучала з вуст жителя села, стала одкровенням для членів комісії. Втім коли вони побачили живу людину, з'явилася було надія, що все-таки якійсь, хай і невеликій, частині населення, удалося вціліти... Тепер ці сподівання руйнувалися остаточно.

- Гаразд, проходьте: я бачу, ви люди мирні, - промовив місцевий мужик, відчиняючи хвіртку, - мене звуть дід Свирид, або Свирид Петрович, як кому зручно.

Він простяг свою вузлувату руку першому, хто зайшов у двір, а потім проробив те саме й по відношенню до інших.

- Дем'ян; Данило; Кузьма, - по черзі представилися гості, потискаючи руку господареві.

Данило звернув увагу на те, що при рукостисканні він ледве дотягнувся пальцями до нижнього ребра долоні діда - настільки вона була широка.

Свирид зробив запрошуючий жест, а відтак потихеньку пішов до будинку, періодично переставляючи по землі вила, що слугували йому і опорою, й, напевно, в разі чого, якою не якою зброєю. Приїжджі пішли за ним.

Розглядаючи господаря зі спини, Данило спіймав себе на думці, що той нагадує величезний тремпель із висячим на ньому мішкуватим одягом. Мабуть, колись Свирид був справжнім багатирем з косовим сажнем у плечах та могутнім торсом. Але час, а тепер ще й голод перетворили його на виснаженого нікчемного старого.

Незграбно та з великим напруженням переставляв він схожі на ходулі ноги. Здавалося, що під час руху йому важко й боляче утримувати у прямостоячому положенні залишки потужного в минулому тіла. І тільки уривчасті фрази, вимовлені розкотистим, не терплячим заперечень, баритоном, указували на колишній високий статус Свирида як у сімейній, так і в місцевій сільській ієрархії.

Зайшли до будинку. Сіли за стіл.

- Як же так вийшло, що майже все село вимерло? - поставив Дем'ян питання, котре вертілося в нього на язиці від самого початку обстеження населеного пункту.

- Та так. Вважайте, все зерно у людей забрали ще восени - і селяни почали розбігатися. У кого були родичі в благополучніших місцях - перебиралися до них; хтось проникав до міст - на заводи, шахти й будівництва. Ну а такі, як я, кому йти нікуди, - залишилися в надії якось перекантуватись.

- У Вас що ж, нікого нема? - поцікавився Кузьма, для якого відсутність рідні була чимось дивовижним.

Хоча конюх і був ще досить молодим, проте вже мав трьох дітей та купу братів-сестер у різних селах і містах; а тому був переконаний, що в разі чого, йому буде до кого звернутися за допомогою.

- Дружина померла три роки тому, - сумно промовив Свирид Петрович, - син служить у Червоній Армії десь на Далекому Сході. Є ще дві доньки, але вони заміжні й обидві живуть в містах далеко звідси.

- А як же колгосп? - запитав у свою чергу Данило. - Перед Вами ми були в колгоспі "Могутня", там теж буксирні бригади зерно рекувізували, теж голод, теж багато людей померло, втім колгоспники спільно ловлять рибу на Дніпрі, допомагають людям похилого віку, якимсь намагаються виживати.

- Нашому колгоспу пощастило менше, - констатував дід спокійним байдужим тоном, - по-перше, на початку літа у нас пройшов сильний град, через що дуже постраждали зернові. План хлібозаготівель ледве виконали наполовину, тому вже із серпня до нас зачастили продзагони з перевітками та вилученнями зерна. До кінця осені все, що можна було вигребти, забрали.

Відчувалося, що Свирид висловлював такі думки багато разів, що про все це неодноразово думано-передумано, говорено-переговорено.

Напевне, в черговий раз прокручуючи страшні події, чоловік ніби поринув у себе. Настало тривожне мовчання. Ніхто не наважувався заговорити. Кожен розмірковував про щось своє, але по обличчях можна було зрозуміти, що думи у всіх невеселі. Нарешті Свирид вийшов зі стану відчуженості.

- А по-друге, і річки пристойної в нас немає - тільки невеличкий ставок та болітце, - знову тим же байдужим рівним голосом продовжив старий, ніби й не було двохвилинної паузи, - ми теж рибу намагалися ловити, проте видно вже у січні майже всю виловили.

- Скільки ж людей залишалося на зимівлю з осені? - запитав Данило.

- Чоловік тридцять - сорок. В основному літні та самотні, однак було і три сім'ї середніх років із дітьми.

Члени комісії переглянулися.

- Ми заходили в кілька будинків, знайшли три трупи, - повідомив Дем'ян.

- Їх набагато більше - душ десять. Найдовше протрималася баба Місюриха: вона померла три тижні тому, - Свирид тричі перехрестився. - Царство їй Небесне!

- Чи не її другий будинок із протилежного кінця села? - спитав Кузьма, якого до глибини душі потрясло побачене там жахливе видовище.

- Ні, то Катерина Іллівна, колишня наша вчителька, - заперечив дід, - вона померла раніше, півтора місяця тому. А Місюриха жила недалеко, за чотири будинки від мене.

- Тіла не віддані землі - не по-християнськи це... - ніби розмірковуючи вголос, пробурмотів Кузьма.

- Спочатку, поки було в селі більше народу, - ховали небіжчиків, - став описувати ситуацію Свирид. - А коли зголоднілі та зневірені молоді мужики із сім'ями пішли світ за очі, - перестали. Просто не було кому рити ями у мерзлій землі й тягати покійників.

Залишилися лише старі, та й ті з голоду на ладан дихали.

- А Вам як удалося врятуватись? - спитав Дем'ян.

- Рогозом, - коротко відповів дід.

- Як це? - здивувався Данило.

- Я в громадянську воював під Астраханню, - здалеку почав Свирид, - так от, коли нас оточили й нічого стало їсти, ми харчувалися кореневищами добутих із Волги рослин, - рогозу та водяного горіха. І зараз цей мій досвід став у нагоді.

- Де ж Ви знайшли тут річкові рослини? - здивувався Дем'ян.

- Та в мене за городом, у болоті. Воно утворене маленькою річечкою, що пересихає, а біля берега місцями серед очерету росте й рогоз.

- Коли ми дивилися на село з гірки, жодного болота я взагалі не помітив; тільки ставок, - несміливо повідомив Данило.

- Є й болітце: невелике, але є, - повідав Свирид, - і саме на ньому росте рогіз. Коли восени я зрозумів, що із продовольством справа швах, вирішив заготовляти кореневища цієї рослини, як у громадянську.

Обличчя чоловіка раптом потьмяніло. Здавалося, йому не хотілося продовжувати свою розповідь. Можливо, спогади про цей момент життя були старому неприємні, а може те, що сталося, залишило в душі якісь негативні емоції. Разом із тим кілька тижнів самотності викликали у нього величезне бажання спілкуватися з людьми, говорити, ділитися інформацією. У результаті боротьби цих двох протилежних посилів Свирид, повагавшись кілька секунд, усе ж таки продовжив свій виклад:

- Щоночі йшов я на болото. Ішов тишком-нишком, як злодій, щоб, не дай Бог, ніхто не побачив, - говорив він, кожною фразою ніби вбиваючи цвях, нібито прицвяхуючи самого себе до ганебного стовпа. - Рогозу мало, ледве на мене одного вистачить, а якщо дізнаються - вмиль розтягнуть і пиши пропало.

Тут дід трохи повеселішав, мабуть пригадавши щось приємніше.

- Але як зберегти кореневища, щоб і не зіпсувалися, і продзагін не забрав? - змовницьки усміхнувся він. - В Астрахані ми різали їх на маленькі шматочки й сушили, а потім перемелювали на щось, подібне до борошна. Втім будь-яке борошно реєвізує перша ж буксирна бригада. Як бути?

Свирид окинув поглядом присутніх, ніби запитуючи: "А як ви вчинили б у цій ситуації?" Однак троє чоловіків нічого не говорили, а тільки з цікавістю дивилися на оповідача.

- Я придумав сушити кореневища цілими батогами, - повідомив дід вибраний ним спосіб вирішення проблеми, - поміщав їх на теплій печі; а коли висихали - використовував для виготовлення загородок у сараї на кшталт частоколу. Наробив багато відділень та відводів під усяку всячину. Продзагони обшуковують їх і так, і сяк - порожньо! А не можуть здогадатися, що в їжу йдуть самі перегородки.

Свирид поклав на стіл кілька дивних лозин, схожих на сухі гілки.

- Ось вони, мої рятівники, - з гордістю сказав він, - сушені кореневища рогозу!

- Ніколи б не подумав, що це можна їсти, - зауважив Кузьма, крутячи в руках суху,

непоказного вигляду, лозу.

- А ось - приготовлена з цих кореневищ юшка, - дід узяв із печі чорний від сажі чавунок, поставив його перед гостями та відкрив кришку.

Чоловіки з підозрою зазирали всередину. Там знаходилася незрозумілого кольору драглиста рідина.

- Пригощайтесь! - сказав єдиний житель села після деяких вагань і рушив до полиці, на якій стояв посуд.

При цьому гості відчували, що така хлібосольна пропозиція далася йому нелегко. Але, мабуть, бажання провести ще деякий час за бесідою в компанії, як здалося Свириду, доброзичливих чоловіків, переважило страх утратити певну кількість їжі.

- Дякуємо, у нас теж є з собою дещо їстівне, так що можемо пообідати разом, а заодно і ближче познайомимося, - підтримав ініціативу господаря Дем'ян. - Кузьмо, будь ласка, принеси сумки з провізією та портфелі, - звернувся він до конюха.

Той виконав прохання начальника й незабаром на столі з'явилися пів буханки хліба, невеликий кусок сала, чотири кукурудзяні коржики, дві цибулини і дві смажені рибини. Останні дісталися комісії як презент від голови колгоспу "Могутня".

Досить швидко продукти з пайка відряджених були розділені на порції або нарізані на шматки. Свирид, у свою чергу, забезпечив гостей тарілками та ложками.

Приступили до трапези. Гості їли вже набридлі за час відрядження продукти без особливого апетиту. Зате дід, як не намагався стримувати себе, ніяк не міг залишатися спокійним, побачивши давно забуті страви. Насамперед він схопив найбільший шмат хліба, вп'явся в нього своїми рідкими жовтими зубами й одразу ж, не припиняючи інтенсивно жувати, взяв кусок риби. Поки рот був повний, мужик витяг із рибини кілька найбільших кісток і тут же поглинув те, що залишилося від неї після цієї дії. Не завершивши ні даної процедури, ні пережовування хліба, він запхав за щоку ще й пів кавалка кукурудзяного коржа. А потім рука буквально сама потяглася за салом. І тільки коли шматок традиційного українського продукту зник у роті, Свирид зміг нарешті схаменутися.

- Спробуйте мого супчику, - промимрив він повним ротом та почав накладати в тарілки гостям юшку з рогозу.

- Одну ложечку... Досить! - зупинив його Данило, роблячи обмежувачий жест долонею.

Інші теж не стали зловживати гостинністю господаря. З одного боку, члени комісії були заінтриговані майже детективною розповіддю Свирида, і їм хотілося спробувати дивовижну їжу. Але з іншого, вони побоювалися, що такий харч може виявитися непридатним для їхніх шлунків, не пристосованих до перетравлювання рогозу.

Дегустація нової страви показала, що побоювання були небезпідставними. Хоча смак рідкої частини рогозової юшки й можна було назвати стерпним, однак присутні у ній жорсткі тяжі створювали в роті неприємне відчуття, ніби жуєш порізану мотузку. У зв'язку з цим приходилося періодично вивуджувати із їжі непридатні для шлунку нитки, які, до того ж, важко було проковтнути навіть за спроби насильно виконати таку

процедуру.

Доївши з горем пополам свої порції рогозового супу, гості, проте, ввічливо відмовилися від запропонованої добавки. А ось Свирид не відмовлявся ні від чого та доїв усе, що залишалося на столі після обіду. Потім він зібрав зі столу крихти й теж кинув їх до рота. І тільки запивши поглинену їжу кухлем води, хазяїн, нарешті, розслабився.

- Ну, як вам мій рогозовий суп? - з гордістю в голосі спитав дід.

- Якщо він урятував Вам життя, то його кулінарні якості відходять на другий план, - дипломатично ухилився від відповіді Данило.

- А мені суп нагадав капуста, - вирішив похвалити Свиридову страву Дем'ян.

- Звичайно, це не борщ із м'ясом, проте на безриб'ї - і рак - риба! - підвів ризику господар, показуючи тим, що реально оцінює ситуацію.

- Свириде Петровичу, - звернувся до діда Дем'ян, відчуваючи, що настав час перейти до офіційної частини, - нас трьох, як членів комісії райвиконкому, послали, щоб з'ясувати стан справ у вашому колгоспі "Хлібороб". Те, що колгоспу не існує, ми зрозуміли, але нам треба скласти про це папір. Допоможіть нам, будь ласка, оформити його.

- Та я б і радий, однак грамоті не навчений, - засумнівався у своїй корисності чоловік.

- Ми оформимо документи самі, - поспішив заспокоїти господаря Данило, - а Вас попросимо лише уточнити деталі та засвідчити своїм підписом те, що ми напишемо.

- Ну, хрестик поставити - не проблема... А ось деталі... Я ж не був членом колгоспу: старий уже, - Свирид завагався, втім бажання продовжити таке жадане спілкування з людьми переважило. - Гаразд, давайте спробуємо; Постараюся вам допомогти.

- Кузьмо, подай-но мій портфель, - тихенько сказав Данило наймолодшому зі складу комісії, а сам одразу ж перейшов до з'ясування незрозумілих моментів. - А що сталося з головою колгоспу? - спитав він уже у Свирида.

- Це з Мишком, чи що? - навіщось перепитав дід і замислився. - Так не знаю я, що з ним трапилося... Востаннє я його бачив десь на початку лютого, якраз після рейду буксирної бригади. Тоді він сказав, що все колгоспне зерно експропріювали, а відтак, що тепер робити - не знає.

- Це Михайло Біловол? - уточнив Дем'ян.

- Так, - підтвердив Свирид, - він у нас ідейний був, лінію партії сильно підтримував, колективізацію організовував. А куди подівся, коли стало нічого їсти, - не знаю. Може, у місто втік, а може, до родичів. Я в його будинок наприкінці лютого заходив - пусто. На дверях замки, вікна та ставні зачинені.

- А сім'я у нього була? - поцікавився Кузьма.

- Була, як не бути, - здивувався дід, - дружина, п'ятеро дітей і батько з матір'ю.

Тим часом Данило приступив до складання акта. Жахливу хроніку краху колгоспу та загибелі цілого села було відображено на папері сухими рядками фактів, дат і цифр. При цьому чим більше члени комісії розпитували Свирида, тим виразніше у їхній

свідомості вимальовувалися подробиці страшної людської трагедії.

Після закінчення роботи Данило зачитав остаточний варіант акта, а потім члени комісії та Свирид, як єдиний уцілілий мешканець села, розписалися внизу останнього аркуша.

Переночували гості в одному з сусідніх кинутих будинків. А вранці, попрощавшись із господарем, вони рушили назад до Томаківки.

© Володимир Шабля,
Україна, Харків, 2006-2020 рік.

ПРО АВТОРА

Шабля Володимир Петрович. Біографія.

*Все в житті відбувається з якоюсь метою,
але ми часто про неї навіть не підозрюємо.*

Моє народження стало можливим лише "завдяки" тому, що мій батько у 1941 році був репресований і спочатку засуджений, а після відбуття терміну покарання – засланий до Сибіру, де він і зустрів мою маму. Якби не ці 17 років його поневірянь – я просто не мав би шансу з'явитися на світ.

Значною мірою саме батькові я зобов'язаний тим, що маю – життям, моїми позитивними та негативними якостями, освітою та багато чим іншим.

Я 27 років був ученим, зараз викладаю у вищому навчальному закладі, є автором пісень та музики, а останні 16 років, після того, як мій тато пішов від нас, займався написанням і перекладом книги про його нелегке життя.

Хоча в мені тече і російська, й українська, а можливо, і ще якась кров, вважаю себе українцем. Адже я народився та прожив майже все життя в Україні. Я люблю свою Батьківщину та поважаю коріння всіх моїх предків. Мені гірко усвідомлювати, що зараз навіть родичі, які живуть у сусідніх країнах, часто не сприймають позицій один одного.

На жаль, багато хто з нас продовжує вважати, що знає, як потрібно правильно жити, і намагається насаджувати своє бачення іншим. До яких плачевних наслідків це призводить – виразно показує зовсім недавня історія наших батьків і дідів, а також нинішня війна між Росією та Україною. Але ми чомусь часто продовжуємо вперто ігнорувати уроки історії та сьогодення, весь час наступаючи на ті самі граблі.

Мій біографічний роман "Камінь" – данина вдячності та поваги моєму батькові. Коли я задумав написати цю книгу, виявилось, що я – чи не єдиний, і вже точно найобізнаніший, носій інформації про його трагічне життя, у тому числі про голод, колективізацію, війну, репресії, табори. Ще дитиною я запам'ятав багато розповідей та

особистих історій з життя вже стареньких на той момент моїх бабусь, дідусів, близьких, друзів та сусідів.

Я вирішив, що зобов'язаний залишити інформацію про радощі та прикрощі життя людей у минулому столітті для нинішнього та наступних поколінь: це може стати моїм внеском у їхнє щасливе майбутнє. Адже знаючи про зовсім недавні, розказані звичайними людьми, жахіння воєн та репресій, вони матимуть більше шансів не повторювати помилок предків.

З повагою

Володимир Шабля.